

T.C.
İSTANBUL BEYKENT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI

**18. YÜZYIL OSMANLI İSTANBUL'UNDA TÜTÜN
KAÇAKÇILIĞI**
Yüksek Lisans Tezi

Tezi Hazırlayan
Burcu ALKAN

İstanbul, 2024

T.C.
İSTANBUL BEYKENT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI

**18. YÜZYIL OSMANLI İSTANBUL'UNDA TÛTÛN
KAÇAKÇILIĞI**
Yüksek Lisans Tezi

Tezi Hazırlayan
Burcu ALKAN

Öğrenci No
2120056006

ORCID ID
0000-0002-2487-1236

Danışman
Doç. Dr. Ahmet YAŞAR

İstanbul, 2024

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “**18. Yüzyıl Osmanlı İstanbul’unda Tütün Kaçakçılığı**” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere uygun şekilde tarafımdan yazıldığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, yararlandığım eserlerin tamamının kaynaklarda gösterildiğini ve çalışmamın içinde kullanıldıkları her yerde bunlara atıf yapıldığını, patent ve telif haklarını ihlal edici bir davranışımın olmadığını belirtir ve bunu onurumla doğrularım. 26.06.2024

Burcu ALKAN

T.C.
İSTANBUL BEYKENT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ
TEZLİ YÜKSEK LİSANS SINAV TUTANAĞI

26.06.2024

Enstitümüz *Tarih* Anabilim Dalı *Tarih* Programı yüksek lisans öğrencilerinden **2120056006** numaralı **Burcu ALKAN**'ın "*İstanbul Beykent Üniversitesi Lisansüstü Eğitim – Öğretim Yönetmeliği*"nin ilgili maddesine göre hazırlayarak, Enstitümüze teslim ettiği "**18. Yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda Tütün Kaçakçılığı**" konulu tezini, Yönetim Kurulumuzun 21/05/2024 tarih ve 2024/23 sayılı toplantısında seçilen ve Taksim yerleşkesinde toplanan biz jüri üyeleri huzurunda, İstanbul Beykent Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin 29. maddesinin 3. fıkrası gereğince 45 dakika süre ile aday tarafından savunulmuş ve sonuçta adayın tezi hakkında "**OYBİRLİĞİ**" ile "**KABUL**" kararı verilmiştir.

İşbu tutanak, 2 nüsha olarak hazırlanmış ve Enstitü Müdürlüğü'ne sunulmak üzere tarafımızdan düzenlenmiştir.

DANIŞMAN
Doç. Dr. Ah*** YA***
(İstanbul Beykent Üniversitesi)

ÜYE
Dr. Öğr. Üyesi Su*** KA***
(İstanbul Beykent Üniversitesi)

ÜYE
Dr. Öğr. Üyesi Mu*** İN***
(İstanbul Teknik Üniversitesi)

Adı ve Soyadı : Burcu ALKAN

Danışmanı : Doç. Dr. Ahmet YAŞAR

Derecesi ve Tarihi : Yüksek Lisans (Tezli), 2024

Alanı : Tarih

Anahtar Kelimeler : İstanbul, Tütün, Kaçakçılık, Osmanlı Devleti, 18. Yüzyıl

ÖZ

18. YÜZYIL OSMANLI İSTANBUL'UNDA TÜTÜN KAÇAKÇILIĞI

Bu tez, 18. yüzyıl Osmanlı İstanbul'undaki tütün kaçakçılığını ve bu girişim üzerindeki iktidarın kontrol süreçlerini incelemektedir. Tütün kaçakçılığı meselesini, tütünün iâşe, gelenekçilik ve fiskalizm ilkelerine dayanan Osmanlı ekonomik sistemi içerisinde ticari konumu, etrafındaki siyasi ve dini tartışmalar, maddi kültürü ve siyasi iktidarın yaptırımları bağlamında ele almaktadır. 18. yüzyıl Osmanlı İstanbul'undaki tütün kaçakçılığını dönemin siyasi, dini ve ekonomik bağlamı içerisinde ele alarak kaçakçılık süreçlerini ve iktidarın bu girişime karşı geliştirdiği önlem ve yaptırımları irdelemektedir.

Name and Surname : Burcu ALKAN
Supervisor : Assoc. Prof. Dr. Ahmet YAŞAR
Degree and Date : Master's (Thesis), 2024
Major : History
Keywords : Istanbul, Tobacco, Smuggling, Ottoman Empire, 18th Century

ABSTRACT

TOBACCO SMUGGLING IN THE 18th CENTURY OTTOMAN ISTANBUL

This thesis examines tobacco smuggling in 18th century Ottoman Istanbul and the processes of state control over this practice. It surveys the issue of tobacco smuggling in the context of tobacco's commercial position within the Ottoman economic system based on the principles of subsistence, traditionalism and fiscalism, the political and religious debates surrounding it, its material culture and the sanctions of political power. It analyzes 18th-century Ottoman Istanbul's tobacco smuggling within the political, religious and economic context of the period and analyzes the smuggling processes and the measures and sanctions developed by the government against this attempt.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖZ

ABSTRACT

GÖRSELLER LİSTESİ	ii
KISALTMALAR	iii
SÖZLÜK	iv
GİRİŞ	1

1. 18. YÜZYILDA İSTANBUL'DA TİCARET HAYATI

1.1. 18. Yüzyılda Osmanlı Toplumu ve Ticaretine Genel Bir Bakış	6
1.2. İstanbul'da Ticaret Hayatı	18
1.2.1. İstanbul'un Stratejik Önemi	19
1.2.2. Gedik Sistemi	24

2. 18. YÜZYIL'DA İSTANBUL'DA TÜTÜN VE TÜTÜN KAÇAKÇILIĞI

2.1. Osmanlı Devleti'nde Tütün Üretimi	29
2.1.1. Osmanlı Devleti'nde Tütüne İlk Tepkiler	33
2.1.2. Kadızadeliler-Sivasiler Tartışması	40
2.1.3. Tütün Ticareti ve Tütün Ticaret Merkezleri	44
2.2. İstanbul'da Tütün Kaçakçılığı	47
2.2.1. Tütün Kaçakçılığına Yol Açan Sebepler	49
2.2.2. Tütün Kaçakçılığının Yapılış Şekilleri	58

3. OSMANLI DEVLETİ'NİN UYGULADIĞI YAPTIRIMLAR

3.1. İstanbul'da Tütün Kaçakçılığı Üzerine Alınan Önlemler	63
3.2. Tütün Kaçakçılığı Suçuna Verilen Cezalar	69
SONUÇ	72
KAYNAKÇA	76

EKLER

Ek-1: Enfiye Mukataası Hakkında Sadır Olunan Ferman Sureti	84
Ek-2: Çirmen Mutasarrıfı Fazllulah'ın Takriri	85
Ek-3: İstanbul Tütün Gümrüğü Emmini'nin Kaçak Tütün Arama Fermanı	86
Ek-4: Tütün Tüccarlarının Resimlerin Tahsil Ettirme Kararı	87
Ek-5: Sultan III. Mustafa'nın Fermanı	88

GÖRSELLER LİSTESİ

	Sayfa No.
Görsel 1. Mevlevihane’de Tütünü Sanatla Birleştiren Dervişler	57
Görsel 2. Kahvehane ve Nargile Kültürü	57

KISALTMALAR

AE.SAMD.III: Ali Emiri III. Ahmed

a.g.e. : Adı Geçen Eser

BOA. : Başkanlık Osmanlı Arşivi

C.EV. : Cevdet Evkaf

C.ML. : Cevdet Maliye

C.ZB. : Cevdet Zabtiye

Çev. : Çevirmen

Ed. : Editör

s. : Sayfa Numarası

TS.MA.E. : Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Evrakı

SÖZLÜK

Asitane-i Saadet: İstanbul için kullanılan terimdir.

Ber-vech-i malikane: Osmanlı maliyesinde vergi iltizam sisteminin 1695 yılından Tanzimat dönemine kadar uygulanan özel bir türüdür.

Bey' ve fûrûht: Alım ve satım.

Bid'at: Daha önceleri benzeri bulunmayıp yeni ortaya çıkan şey anlamına gelir.

Bilad-ı Selâse: Eyüpsultan, Galata ve Üsküdar için kullanılan “üç belde” anlamına gelen tabirdir

Cevaz: Dinen veya hukuken yapılmasına izin verilen eylemleri ifade eden bir terim.

Dıravacı: Yalancı, palavracı, saman altından su yürüten kimse.

Fâsik: İlâhî emirlere itaatten ayrılıp âsi olan mümin veya kâfir anlamında kelâm ve fıkıh terimi.

Habis: Kötü, pis.

Hatime: Sonuç, son.

İhtisabiye: Ticari faaliyetleri denetlemekle görevli olan muhtesiplerin hizmetlerine karşılık esnaf ve zanaatkârlardan aldıkları vergi.

La'ib: Kişinin yaptığı işi maksadı olmadan yapmak anlamına gelir. Oyun eden, oyuncu.

Lehv: Oyun, eğlence. Nefsi ciddiyetten uzaklaştırıp eğlenceye çevirmesine denir.

Madrabaz: Dalavere çeviren, hile yapan, düzenci, hileci kimse.

Maksad: Maksat, amaç.

Masdariye: Yabancı ülkelerden getirilen tüketim mallarından alınan vergidir.

Muhaddirat: Uyuşturucu ilaçlar, uyuşturucular.

Mukaddime: Bir kitabın asıl metninden önceki yazısı, önsöz.

Mukataa: Devlete ait bir arazi veya gelirin bir bedel karşılığında kiraya verilmesi veya geçici olarak devredilmesidir.

Mübayaa: Satın alma.

Müçtehit: Kuran ayetlerine ve hadislerle dayanarak, onları yorumlayarak yargıya varan din âlimidir.

Mülhakat: Bir bütüne ait olanlar demektir.

Mültezim: Devlete gelir getiren kaynakları kiralayan kişidir.

Müskirat: Alkollü içkiler.

Müstemen: İslâm ülkesine güvence ile giren yabancı gayrimüslim.

Mütesellim: Teslimatı kabul eden, vergi ve resimlerin alınması için görevlendirilmiş kişi, tahsilat memuru demektir.

Nakib: Bir cemaatin büyüğü, bir topluluğun başkanı, başkan vekili veya temsilcisi olan kimse.

Necis: İslam dinine göre pis sayılan şeyler.

Nefyolunmak: Sürülmek, sürgün edilmek.

Ruz-ı Hızır: Hızır günü.

Tahrimen mekruh: Harama yakın olan mekruhtur. Tahrimen mekruha giren eylemleri işlemek veya gerekli olduğu hâlde onu yerine getirmemek, haram bir eylemi işlemek gibi cezayı gerektirir, fakat haramdan farklı olarak, bu fiilin hükmünü inkâr eden kişi kâfir sayılmamaktadır.

Tecezzi: Parçalara ayrılma, bölünme anlamına gelir.

Ulu'l-emr: Toplumun üst yöneticilerini, toplumsal sorumluluk ve otorite sahibi kimseleri içine alan kapsamlı bir tabirdir.

Yed-i Vâhid: Osmanlı maliyesinde tekel uygulamasını ifade eden terim.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin ekonomisi ağırlıklı olarak tarıma dayanan serbest bir ticaret politikası üzerine kuruludur. Kendine has dinamikleri olan, organizasyon, işbirliği ve dayanışmaya dayalı bir ekonomi politikası yürütmektedir. Osmanlı Devleti iktisadi yapısı, ithalat ve ihracatı bu anlayış ve dinamikler üzerinden şekillenmektedir. Toplumsal, siyasi, dini olayların ve kişilerin ışığında ekonomi bunlardan bağımsız değildir. Devletin ithalat ve ihracat politikası halkın temel ihtiyaçlarını gidermek ve sarayın gereksinimlerini temin etmek üzerine kurulmuştur. Kâr gütmeye amacı olmadan bu dinamikler üzerinden ekonomik ihtiyaçlar karşılanır. Devletin ekonomiye bakış açısı klasik zamanlarda daha tradisyonalistir. İthalat savunulurken; ihracatın kısıtlanması devletin bekası için gerekli görülmektedir. Bu amaçla, daha yüksek vergiler koyarak ihracatın kısıtlanması mücbir görülmekteydi. Dönemin gereği olarak bazı değer verilen malların ihracatının yapılması tamamen yasaklanmıştı. Denetime giren bazı memnu meta ürünler balmumu, pamuk, hububat, silah vs. gibi ürünlerdi. Devletin bu ekonomik yönetim anlayışı kaçakçılığa zemin oluşturmuştur. Ticaret yapan kişilerin daha fazla ekonomik kazanç elde etmek istemesi ve elindeki ürünleri pazarlamaya çalışması isteğiyle kaçakçılığın temeli oluşmuştur.

Osmanlı Devleti'nin uğraşmak zorunda kaldığı en önemli sorunlardan biri kaçakçılık olmuştur. Çalışmada tartışılan konu ise 18. yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda tütün kaçakçılığıdır. Bu konunun seçilmesindeki en büyük etken 18. yüzyılda tütün kaçakçılığı üzerine çıkan araştırma eserlerin az olmasıdır. Tütün ile ilgili çalışmalar 17. ve 19. yüzyıla odaklanırken; 18. yüzyıl kapalı bir kutudur. 17. yüzyıl, Osmanlı topraklarında tütünün görüldüğü, tütün tarımına başlandığı, üretiminin ve tüketiminin iyice yaygınlaştığı bir dönemdir. İlk defa görülen bu üretim ve tüketim malı üzerine çok fazla tartışmalar yaşanmış; üzerinde detaylı şekilde araştırmalar yapılmıştır. Çeşitli fırkalar arasında tütüne dair yoğun münakaşalar ve fikir ayrılıkları yaşanmıştır. Dini tartışmalar ise Osmanlı yönetimini etkilemiş ve kararlarında etkili olmuştur. Dolayısıyla, tütün incelenirken dini ve siyasi boyutu her daim birlikte düşünülmelidir. Çünkü şerî hukuk ile yönetilen Osmanlı Devleti'nde siyaset, dini görüşlerden ayrılmaz. Ulema grubunun bir konu üzerinde uzlaşması ve caiz ya da

haram gördükleri konular hakkında hüküm vermesi olağandır. Osmanlı sultanlarının kararları üzerinde etkileri vardır.

Tütün üzerinde aynı hükümler verilememiş ve tasavvuf erbabı kendi içinde bölünmeler yaşamıştır. Kurân-ı Kerim’de tütün ile ilgili bir ibare geçmediği için caiz olup olmadığı ile alakalı farklı düşünceler savunulmuştur. Düşüncelerini halka anlatmak ve taraftar bulmak adına çok sayıda risaleler yazılmış ve halkı kendi etraflarında toplamaya çalışmışlardır. Ayrıca, sarayı ve padişahları düşünceleri ile etkiledikleri için işin siyasi boyutu da düşünülmelidir. Siyasi, ekonomik, toplumsal ve dini boyutuyla çok kapsamlı bir konu olması itibarıyla incelenmesi gereken bir alandır. Yeni bir üretim ve tüketim malı olan tütün hakkında yeterli malumata sahip olunmamıştır. Ulema sınıfının kendi içinde bölünmesi ve farklı fikirler öne sürmesi halkın da farklı cephelerde olmasını sağlamıştır. Hem fakihler hem de şeyhülislam Osmanlı sultanlarını etkilemiş ve halkın sosyal aktivite olarak gördükleri kahvehaneleri ve tütünün üretimini ve satışının yasaklanmasına vesile olmuştur. Yasaklarla bunalan halkın öfkelenmesi ve saraya hiddet duyması da kaçınılmazdır. Tüm bu engellemeler kaçakçılığa hız kazandırmış ve insanların daha fazla tütünü tüketmesine vesile olmuştur.

19. yüzyılda ise Tanzimat Fermanı sonrası değişikliğe gidilmiş, tütün ticareti de buna dâhil edilmiştir. Karadeniz’in uluslararası ticarete açılması ve Reji İdaresi’nin kurulmasıyla beraber tütün ve kaçakçılığı daha fazla işlenmiş ve bu konuda tezler yazılmıştır. 17. ve 19. yüzyılda çok fazla sayıda eser bulunurken; 18. yüzyıl incelenmesi ve araştırılması gereken önemli bir dönemdir.

Çalışmada yer alacak konulardan biri tütünün tarihiyle alakalıdır. Tütün, 15. yüzyılın sonuna kadar sadece Amerika kıtasındaki yerliler tarafından biliniyordu. Keyif verici bir madde olarak tüketilen bir ürün olan tütün, yerliler tarafından dini törenlerinde ve ayinlerinde kullanıyorlardı. Kutsal saydıkları tütünü hem kişisel olarak hem de dinsel törenlerinde sıkça kullanmaktaydılar. 1492 tarihinde Christopher Columbus’un Amerika’yı keşfetmesiyle beraber bu ürünler de keşfedildi ve Avrupa kıtasına getirildi. Başta İspanya ve Portekiz olmak üzere tüm Avrupa kıtasına yayılan tütün, 16. yüzyıl sonlarında sadece Avrupa kıtasıyla sınırlı kalmadı. Uzak Doğu ve Afrika kıtası dâhil olmak üzere tüm dünyaya yayıldı.

Tütünün Osmanlı Devleti'ne giriş tarihi tam olarak bilinmemekle beraber, 1570'li yıllarda geldiği düşünülmektedir. 1583 yılında Muğla iline ait tahrir defterinde “milas” olarak bilinen bir üründen öşür vergisi dışında vergi alınmadığı yazılıdır. Bu bahsedilen ürünün Anadolu yakasında üretilen tütün cinsi olan milas olduğu düşünülmektedir. Ek olarak, Conte Corti'nin 1931 tarihinde yazdığı eserinde tütünün Anadolu'ya İngilizler tarafından getirildiğini ve 1580 tarihinde Osmanlı padişahı III. Murad'a takdim edildiği yazmaktadır. III. Murad ise tütünü Polonya Kralı Stefan Bathory'e gönderdiği hediyeler arasında mevcuttur. İngilizlerin tütünün yapraklarını kurutarak kullanılması ve şifa dağıttığını söyleyerek pazarlaması ile tütün Osmanlı topraklarında hızla yayılmıştır. Fakat buradaki temel mesele tarihlerin birbiriyle örtüşmemesidir. Hezarfen Hüseyin Efendi'nin *Telhisü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osman* adlı eserinde tütünün Osmanlı topraklarına giriş tarihi olarak 1598 tarihini işaret etmektedir. *Târih-i Peçevi* dahil olmak üzere tüm Osmanlı kaynaklarına bakıldığında 1600 tarihi göze çarpmaktadır. Bu sebeple kesin gelişi ve tarımına başlandığı tarih belirsizdir.

Çalışmaya Osmanlı idaresinin tütüne yönelik yaptırımları dahil edilmiştir. Yasakların hangi motivasyonla verildiği, nedenleri ve sonuçları üzerinde durulmuştur. Kararların arkasındaki nedenleri ve bu sonuçların ne gibi getirileri olmuştur sorusunun cevapları aranmıştır. Tütün konusu tek bir boyutuyla değil çok boyutlu araştırılması gereken önemli bir konudur. Sadece ekonomik değeri değil aynı zamanda siyasi, dini ve toplumsal boyutuyla analiz edilmelidir. Tütünün ilk getirildiği ve tüketilmeye başlandığı yıllarda Avrupalı doktorların söylemiyle sağlık açısından kullanılmasının önem teşkil ettiği bilinmektedir. Fakat zaman ilerledikçe keyif verici bir madde olarak tüketimi artmıştır. Bu durum sarayın gözüne çarpmış ve Avrupalı çağdaşları gibi Osmanlı yönetimi tarafından yasaklar getirilmiştir. İlk yasak 1609 tarihinde Sultan I. Ahmet tarafından verilmiştir. Halkın tabaga adındaki bu yaprağı lüle içine koyup içine çektikleri ve bu maddenin halk arasında yayıldığı ve her yerde tüketildiği bilinmektedir. Ülkede toprakların tütün tarımına elverişli olması sebebiyle her yerde ekilip pazarlarda satılmaktadır. Çok fazla yayılmış olmasından dolayı esnafların ve ilmiye sınıfının işlerini boşladığı ve sürekli tüketildiği için hastalıkların bu sebepten dolayı çoğaldığını ve ölümlerin arttığı düşünülmektedir. Tütünün çıkarılan fermanla yasaklanmasıyla herkesin bu emre itaat etmesini,

etmeyenlerin ise cezalandırılacağı bildirilmiştir. Toplumsal boyutuyla incelendiğinde insanlar kahvehanelerde oturup tütün tütürerek sohbet etmektedirler. Bu durum, sarayı rahatsız etmiş, bu kadar kalabalığın bir araya gelmesinin tehlikeli boyutlara varabileceği düşünülmüştür. Sarayın eleştirisini yaptıklarını düşündüğü halkın isyan için bir araya geleceği düşüncesi zihinlere girmiştir. Merkezi otoriteye zarar verecek yeni mekân olarak kahvehaneler görülmeye başlanmıştır.

Çalışmada problem olabilecek konulardan biri de tütün dükkânlarının sayısının tam bilinemeyebileceğidir. 1696 senesinde tütüne getirilen yeni gümrük tarifesi sebebiyle, devlet, sınırları içerisinde çiftçilerin, tüccar ve esnafın ellerindeki tütünün tahriri yapılmıştır. Tütün tarımı, ticareti ve tüketimi hızlıca artan tütünde esnafın isteği üzerine tekrardan 1726 senesinde sayım yapılmıştır. İstanbul'da birbirine kefil olarak girilen bu sistemde tütüncü esnafı loncasını kurulmasına neden olmuştur. Fakat artan esnaf sayısını kendileri dahi kontrol edemedikleri için İstanbul'da bulunan tütüncü dükkânlarının doğru sayıyı yansıtmadıkları belirtilmiştir. 1782 tarihinde lonca teşkilatının kendi isteği üzerine tekrardan sayım yapılmıştır. Tütün ticareti yapan ve kendilerine kıdemli diyen kişilerin kayıt dışı olduğu ortaya çıkarılmış ve daha öncesinde İstanbul'daki tütün dükkânlarının doğru sayıyı vermediği belli olmuştur. Bu da tütüncü esnafının ve tütüncü dükkânlarının sayısının güvenilir olmayabileceği sorununu doğurmuştur. Ayrıca gedik hakkını kiralayan esnafın durumu kontrol edemediği de bilinmektedir. Zira gedik hakkının kiralayan kiracılar da başka kişilere kiralamıştır. Çok sayıda farklı mesleklerden olan kişiler alanı dışında esnaflık yapmaya başlamış, durum suistimal edilmiştir. Burada da Osmanlı denetiminin zayıf, lonca teşkilatının kendi içinde bağımsız olduğu görülmektedir. Neticesinde ekonominin önemli bir parçası olan lonca teşkilatındaki dönüşümler devleti ve halkı zor duruma sokmuştur.

Çalışmada tartışılacak konulardan bir diğeri, dönemin zihniyetinin kaçakçılık terimine uygun olup olmadığı da meselesidir. Çoğu kişi suç ya da yoksulluğu toplumsal bir sorun olarak görmezler; yalnızca insan varoluşunun bir parçası veyahut gözden düşme ve itibar kaybetme olarak adlandırabilirler. Bir kişinin doğuştan gelen ahlaki çöküntü ve buna bağlı olarak oluşan suç faaliyetleri bir toplumsal düzensizlik biçimi olarak görülmüyordu. Ancak yine de çeşitli düzeylerde suç işleyenler, suç faaliyetlerinin ağırlığınca sert ve cezai tedbirler uygulanarak toplumsal huzur

sağlanmaya çalışılmıştır. Yine de kavram eksikliğinin olması ve hayatta kalma mücadelesi olarak görülmesi suçun işlenmiş olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Kaçakçılık suçu, alınan tedbirlere, sıkı denetimlere rağmen hız kesmemiş ve bazı muafiyetler elde edilmesine rağmen devam etmiştir. Ayrıca, tüccar ve esnaflar, güçlü kişilerin ya himayesine girmektedirler ya da şartlardan yakınmalarına rağmen kaçakçılığı kendileri işlemektedir. Suç kavramının değişebildiği ve toplumsal bir düzensizlik olduğu düşünülmemektedir. Tütün kaçakçılığı ve suç kavramı arasındaki ilişki üzerine tartışılmıştır.

Çalışmanın ana kaynaklarını, arşiv belgeleri ve ikincil kaynaklar oluşturmaktadır. Dönemle ve konuyla alakalı Osmanlı arşiv belgelerinden yararlanılmıştır. 18. yüzyıldaki tütün kaçakçılığı ve uygulanan yaptırımlar dâhil edilmiştir. Arşiv belgelerinde tütün, duhan, enfıye vs. gibi kavramlar aratılmışken; kaçakçı veya kaçakçılık ile ilgili herhangi bir kavrama rastlanılmamıştır. Dıravacı, madrabaz, muktedir gibi kelimeler tam olarak kaçakçı kavramını yansıtmasa da bu suçu işleyen kişiler için dolaylı olarak kullanılan sözcüklerdir. Osmanlı Devleti'nin özellikle tütün kaçakçılığı, devletin uyguladığı tedbirler ve verilen cezalar ile ilgili olarak Başkanlık Osmanlı Arşivi'nden yararlanılmıştır.

Çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, 18. yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki ticaret genel olarak değerlendirilmiş, dönemin ekonomik anlayışı, ekonomik parametreleri analiz edilmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde ise 18. yüzyılda tütünün Osmanlı topraklarına yayılması, halkın ve sarayın tütüne olan tepkileri incelenmiştir. Ayrıca, tütün kaçakçılığı bu bölümde anlatılmıştır. Son bölümde ise devletin uyguladığı yaptırımlar, tütün üzerine koyduğu yasaklar ve bu yaptırımların kaçakçılığa engel olup olunmadığı tartışılmıştır. Konu sınırlandırılmış, özellikle en önemli transit şehir olan İstanbul seçilmiştir.

1. 18. YÜZYILDA İSTANBUL'DA TİCARET HAYATI

İstanbul, Doğu Roma İmparatorluğu ve Osmanlı Devleti'ne başkentlik yapmış uluslararası öneme ve kozmopolit bir yapıya sahip önemli bir kenttir. Konumu ve tarihi önemi açısından her daim önemli kentlerden biri olmuştur. Konunun dönemi açısından, Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve sosyal yapısı itibariyle gelişmelerin ve değişimlerin yaşandığı 18. yüzyıl incelenecektir. Tüm bu değişimler, devlet mekanizmasının işleyişi ve ekonomik ve sosyal tahlili, payitaht İstanbul üzerinden irdelenecektir. Sosyal tarih perspektifinden zengin bir geçmişi olan İstanbul kenti, ekonomik hayatın da başkentidir. Tütün ve kaçakçılığına dair öncesinde İstanbul'un toplumsal yapısı ve ekonomik hayatı analiz edilecektir. Sadece esnaf loncaları arasındaki ilişki ve sorunlar değil; Osmanlı iktisadi yapısının toplumdaki asayişi etkileyişi ve bu ekonomik ve sosyal yapının sosyolojik boyutu da konuya dahil edilecektir. Dünyadaki yeni dinamiklerin karşısında bir konjktür değişimi yaşanmıştır. Dış etkenlerin yanında devletin kendi iç dinamikleri de etkilidir. Devlet yapısındaki bozulmalar, ülkedeki şerî ve örfî yetkililerin görevlerini suistimal etmeleri, eşkiyalık gibi suçların artışı ve valilerin köylülere karşı zulmü neticesinde kırdan kentlere insanların akın etmesi durumu kontrol edilemez hâle getirmiştir. Devletin denetim ve kontrol eksikliği merkez ve taşradaki kurumların yolsuzluğunu daha da artırmıştır.

1.1. 18. Yüzyılda Osmanlı Toplumu ve Ticaretine Genel Bir Bakış

Osmanlı Devleti, kıtalara yayılan kozmopolit bir devlettir. Bu sebepten ötürü, çeşitli milletlerden oluşan farklı inanışlara sahip bir Osmanlı toplumu vardır. 18. yüzyılda Osmanlı Devleti, eski gelenekleri sürdürmeye devam ederken aynı zamanda dünyadaki gelişmelerden de habersiz değildir. 18. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti kendi kendine yeten bir ekonomisi ve dış ticarete aktif bir rolü varken; Batı ülkelerinin yeni ticari yollara egemen olması ve sanayileşme sürecinin başarılı atlatmasıyla Osmanlı Devleti etkin rolünü kaybetmiştir. Avrupa ülkelerindeki en önemli gelişme burjuvazi sınıfının ve soylu olmayan kişilerin ekonomide daha aktif olmasıyla toplumda güçlü bir sınıf meydana gelmiştir. Bu durum, toplumsal ve ekonomik hayatta değişimlerin yaşanması ve yeni ekonomik yaklaşımların ortaya

çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Batıda yaşanan bu dönüşümlerin etkisi sadece Osmanlı iktisadi hayatını olumsuz etkilediği gibi Osmanlı toplumndaki gayrimüslim tebaa da toplumdaki ticari faaliyetlerini geliştirerek daha da aktif olmuşlardır.¹

17. ve 18. yüzyıllarda Batı Avrupa’da iktisadi alan için önemli değişiklikler yaşanmıştır. Tarımsal meta üretimi yaygınlaşmış ve ülkelerdeki mamul malların üretimi daha çok kentlerden kırlara taşınmıştır. Kent ve kır arasındaki iktisadi bağlar daha güçlenmiş ve devletler de ulusal ekonomilerinin gelişmesi için merkantilizm olarak adlandırılan bu politikayı desteklemiştir. Merkantilist yaklaşımda, özellikle mamul malların üretimi dahil olmak üzere ülke içi üretimi dış rekabete karşı korumakla beraber; ihracatı da artırarak istihdam koşullarını kolaylaştırmak hedeflenmiştir. Merkantilizm, sadece iç ticareti kolaylaştırmayı değil; aynı zamanda dış ticaret ve denizaşırı pazarlar için de bir araç olmayı hedeflemiştir. Her devlet kendi sermayesinin ticaret filosunu kullanırdı. Dış ticarete ise ülkelerin kendi filosunu kullanmayı şart koşardı.² Batıda dünya pazarında güçlü konumda olan Hollanda’nın gücünü kırmak isteyen İngiltere üretim maliyetlerini düşürmeyi amaçlamış ve mamul malların üretimine ağırlık vermiştir. Geniş pazarlar arayan İngiltere, denizaşırı ticaret ve sömürgelerine büyük önem vermekteydi. Osmanlı Devleti, Batı devletlerinde uygulanan merkantilizm politikasının yerine tebaanın sıkıntıya düşmesini engellemek amacıyla uzun mesafeli ticarete önem veriyordu. Özellikle ithalat alanında ticaret yapılmaktaydı.

Devletin ve toplumun ihtiyaçları kademe kademe karşılandığı için Batı’nın iktisadi anlayışından farklı bir zihniyete sahiptir. İthalat serbest bırakılırken, ihracat zaman zaman bazı yasaklara maruz kalmaktaydı. İhracat üzerinde sıkı bir devlet kontrolü mevcuttur. Ülke sınırları içindeki tüm ihtiyaçlar giderildikten ve toplumun tüm gereksinimleri karşılandıktan sonra ihracat gelirdi. Ekonomik bir değeri olmayan malların ihracı yapılmaktaydı. İhraç edilecek olan mallar üzerinde devlet sıkı bir denetim mekanizması kurmuştu. Nereye, hangi mal gidecek ve malın cinsi belirtilir ve buna göre izin alınırdı. İzin belgesi olsa dahi yüksek gümrük vergisi konulurdu.

¹ N. Karta, ‘17. ve 18. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Avrupa ile İktisadi İlişkileri’. *Turkish Studies*, cilt: 8, sayı: 11, 2013, s. 163.

² Ş. Pamuk, *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 137-138.

Devletin görevi, bu ekonomik anlayışı devam ettirecek kanunnameleri hazırlamak ve bunu uygulayacak kurumları oluşturmaktır.

Osmanlı Devleti'nin klasik ekonomik anlayışı merkantalist Batı'dan farklıdır. Osmanlı Devleti'nin iktisadi hayatında temel unsur olarak görülen üç ana kavram mevcuttur. Provizyonizm, tradisyonizm ve fiskalizm bu üç ekonomik kavramı oluşturur. Devletin ve toplumun ihtiyaçlarını karşılamak iktisadın temelini oluşturmuştur. Provizyonist bir ekonomik anlayışa sahip olan Osmanlı Devleti, üreticiler ve tüketiciler arasındaki dengeyi korumaya çalışıyordu. Üreticilerin amacı mallarını pahalıya satarak kârını artırmakken tüketicilerin amacı ise malları ucuza satın almaktır. Tüketiciler ucuz ve kaliteli ürünlere sahip olmak ister. Üretici ise elindeki ürünlerin kalitesinden ziyade pahalıya satarak kazanç sağlamak ister. Devletin buradaki görevi ise malların kalitesinin yüksek tutulması ve ürünlerin bollaşması için ticaret üzerinde müdahaleci bir ekonomik politikası yürütmektir. Kısacası, provizyonizm diğer adıyla iaşecilik anlayışı toplumun ihtiyaçlarına cevap vermek üzerine kuruludur.³ Toplumun huzurlu yaşaması ve işleyişin düzenli yürümesi için iaşecilik önemlidir. Osmanlı Devleti tarım arazilerinin mülkiyetini kendi elinde toplamış, bireysel mülkiyetin önüne geçmiştir. Sosyal refahın sağlanması bu kurumsal yapı miri arazileri kendi bünyesinde bulundurmaktan geçer. Toprak babadan oğula kiralanır, herhangi bir yere bağışlanmasına veya vakıflara verilmesine izin verilmez. Ayrıca, üretim durmaması adına çiftçilerin kendi yerlerini terk etmesine dahi müsaade edilmez.⁴ İstanbul büyük bir tüketim merkezi olduğu için diğer yerlere göre önceliği vardır. Mal alım hakkı ilk önce İstanbul kentine verilir. Öncelikle İstanbul'un ihtiyaçları temin edildikten sonra diğer bölgelerini iaşeleri karşılanır. İstanbul'un ihtiyaç duyduğu ham, yarı mamul ve mamul malların ihtiyaç fazlası İstanbul'a gönderilmeden başka şehirlere gönderilmemesi bir çeşit devlet politikası olmuştur.⁵

İlk zamanlarda iktisadi anlayışın değişimi için bir neden olmamakla beraber böyle bir ekonomik değişimi de düşünmüyorlardı. Zihniyetlerinde bu sosyo-

³ M. Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 42-43.

⁴ L. Geçer, 'XVIII. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi'. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları*, cilt: 11, sayı: 1-4, 1949, s. 1-2.

⁵ K. Göktepe, 'İstanbul'un İaşesinin Temini Meselesi ve İstanbul'un İaşesine Katkı Sağlayan Bir Merkez: Tekirdağ Kazası (XVIII.-XIX. Yüzyıllar)'. *Belleten*, cilt: 81, sayı: 857-916, 2017, s. 858.

ekonomik yapının devamı ideal gözüküyordu. Tradisyonizm yani gelenekçilik ilkesine göre sosyal ve siyasal düzenin devam edebilmesi için var olan düzenin devam ettirilmesi şarttır. Kurulan dengeleri muhafaza etme ve değişmelerinin engellenmesi üzerine oluşmuş bir anlayıştır. Osmanlı ekonomisi için üretimin ve tüketimin dengede olması önemlidir. Üretimde yaşanacak olan herhangi bir aksama kıtlığa dahi yol açabilir. Ulaşımın yetersiz olması sebebiyle en korkulan tehlikelerden biri olmuştur. Tüketimi artıracak değişimleri kontrol altında tutmak önem arz eder. Men-i israfat olarak addedilen lüks tüketimlerin kısıtlanması maksadıyla yapılan yasakların temelinde bu yatar. Sadece tüketim değil üretimin de sınırlı olması ithal edilecek malların haricinde üretim yapılmamasına dikkat edilirdi. Bu sebeple üretim ve tüketimin kontrol altında olması şarttı. Esnafların dükkân sayısının belli bir oranda durdurulması ve ziraatı bırakıp kırlardan şehirlere göç edilmesinin yasaklanmasının altında üretimin duracağı motivasyonu vardır.⁶

Devletin son olarak bahsedilmesi gereken ekonomik anlayışında fiskalizm ilkesi yatmaktadır. Bu anlayışta, devletin hazinesi maksimum seviyeye çıkarmak önemlidir. Gelirleri mümkün olduğu kadarıyla yüksek seviyede tutmak ana hedeftir. Fakat bu anlayışında kendi içinde çelişkileri mevcuttur. Giderleri artırmak için parasal sınırlarında genişlemesi gerekir. Başka bir sosyal zümrenin doğmasına da vesile olabilir. Zira devlet narh olarak adlandırdığı üzere fiyatları kontrol etmekteydi. Fiyatların narh değeri üzerinden tespit edilmesi ve esnaf ve tüccarların ekonomik kazançlarının %5 ve %15 sınırının geçmemesi için sıkı kontroller yapıldı. Devletin piyasaya olan müdahalesi sebebiyle güçlü bir sermaye kurmak imkansızdı.⁷

Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyıldaki ticaret hayatını iki bölüme ayırabiliriz. İktisadi yaşamı 1700'lerden 1760 tarihine kadar yarı dönem olarak ele alırken; 1760 yılından yüzyıl sonuna kadar ikinci dönem olarak ele alındığı söylenebilir. İktisadi yaşamın canlılığı ve ekonomik istikrar 18. yüzyılın ilk çeyreğinde göze çarpıyor. Bunda dönemin şartları ve uluslararası etkiye daha fazla maruz kalmasının da etkisi mevcuttur. Döneme bakıldığında 1699 tarihinde imzalanan Karlofça Anlaşması neticesinde İstanbul kenti ekonomik ve sosyal açıdan bir değişim yaşamıştır.⁸ Her ne

⁶ Genç, a.g.e., s. 44-46.

⁷ Genç, a.g.e., s. 47-48.

⁸ F.Y. Şener, '18. yy'da İstanbul'da Ticaret (İstanbul Ahkâm Defterlerine Göre)', Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010.

kadar antlaşmanın devlet nezdinde olumsuzlukları fazla olsa da değişimlerin ve diğer devletler ile etkileşimin daha yoğun olduğu dönemlere geçiş yapılmıştır. Bu döneme bakıldığında Karlofça Antlaşması'ndan itibaren yaşanan ekonomik ve sosyal gelişmeler ülkede özellikle İstanbul'da bir dönüşüm başlatmıştır. Ekonomik istikrar, şehirleşme, piyasanın daha dengeli olduğu bir dönemdir. Şehirleşmenin gittikçe büyümesi, kendi kendine yeten bir politika güden devletin politikası artık değişimin kaçınılmaz olduğunu göstermektedir. Zira Osmanlı piyasası, dünyadaki ticari gelişmelere ve dünya ekonomisine daha açık bir hale gelmiştir.

Suraiya Faroqhi, Osmanlı Devleti'nin yaşadığı ekonomik ve sosyal değişimlerinin temelinde Immanuel Wallerstein'in dünya imparatorluğu teorisini daha açıklayıcı ve istikrarlı bulduğunu ifade etmiştir. Fernard Braudel'in Osmanlı dünya ekonomisi teorisine de karşı çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin temelinde yaşanan iç ve dış dinamiklerin olduğunu belirten Faroqhi, krizin 16. yüzyıl sonlarında başladığını da belirtmiştir. Medrese öğrencilerinin hareketleri ve Celali isyanları, bu krizi besleyen iç dinamikleri oluştururken; keşfedilen yeni ticaret yolları ve Amerikan altın ve gümüş ticaretinin ortaya çıkması da dış dinamikleri meydana getirmiştir.⁹ Braudel'in sunduğu perspektifte Osmanlı ekonomisi ile Avrupa ekonomisi karşılaştırılarak iki dünya arasındaki benzerlikler ve farklılıklar incelenmiştir. Coğrafyayı tarihin akışında ana etken olarak gören Braudel, alandaki çalışmaları neticesinde Osmanlı ekonomisini Avrupa ile ilişkilerini bir bütünlük içinde değerlendirmiştir. Avrupa dünya ekonomisi karşısında Osmanlı Devleti'nde tüccarların daha ön planda olduğunu savunmuştur. Batı'da Amerika'dan Doğu'da Hindistan ve Çin'e kadar, Güney'deki Büyük Sahra bölgesinden Kuzey'de Hamburg'a kadar geniş bir hinterlandın etkisinde yer alan Osmanlı Devleti'ndeki ticari hayatını, dünya ticareti içindeki mevcut yerini göz ardı etmez.¹⁰

Wallerstein ekonomik modelinin temelinde ise 15. yüzyıl sonlarında dünyada yaşanan gelişmeler neticesinde Batı Avrupa'nın kendisinden olmayan yani Batılı olmayan çevreler üzerindeki sömürü düzeni vardır. Merkez, yüksek sermaye birikimine sahip ve yenilik üretme kapasitesi yüksek olan güçlü devletleri işaret

⁹ M. Bulut, 'Erken Modern Dönem Osmanlı Ticaret Literatürüne Genel Bir Bakış'. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, 2003, s. 223.

¹⁰ Braudelci perspektiften bir Akdeniz tarihi için bkz. F. Tabak, *Solan Akdeniz, 1550-1870: Tarihsel Coğrafya Açısından Bir Yaklaşım*, Telemak Kitap, İstanbul, 2021.

ederken; çevre ülkeler de daha düşük sermaye birikimi olan zayıf devletleri işaret etmektedir. Merkez olan ülkeler dışarıdan gelen yoğun değer akışı ile beraber sermayenin merkezde birikmesine vesile olur. Çevre ülkeler, üretilen malların nitelikleri düşünüldüğünde gündelik yaşam için çok kullanışlıdır ve genel iş bölümü açısından sistemin tamamlayıcısıdır. Merkez ülkelerde çevre ve yarı-çevre ülkelere mamul maddelerin ihracını gerçekleştirmektedir. Yarı-çevre ülkelerin bu sistemdeki yeri ise tampon ülke konumundadır. Ne çevre ülkeler kadar düşük sermayeye sahip zayıftır ne de merkez ülkeler kadar yüksek sermayeye sahip güçlü ülkelerdendir. Sadece merkeze katılacak potansiyele sahip ülke konumundadır.¹¹ Bu ekonomik modelde Batı Avrupa, üstünlüğünü diğer devletler üzerinde kullanmaktadır.

Batı Avrupa, çekirdek konumundaydı. Doğu Avrupa ve Güney Amerika ise Batı'ya bağımlı, hammadde ihraç eden çevre ülkeler konumundaydı. Çevre ülkelerden alınan kaynaklar sayesinde Batı daha da zenginleşti. Çevreyi kendine katarak daha da genişleyen merkez Batı Avrupa kapitalist bir dünya ekonomi sistemini meydana getirdi. Dünyadaki gelişmeler ve toplumsal olaylar bir bütün olarak bu sistemi meydana getirmektedir.¹² Osmanlı Devleti ise emperyalist ülkeler arasında siyasal bağımsızlığını korumayı başaramamıştır. Osmanlı Devleti'nin çevreleşme süreci uzun bir sürece yayılmıştır. Bunun nedeni ise devletin iktisadi yapının sağlamlığı ve merkezîyetçiliğin güçlü olmasından kaynaklanmaktadır. Osmanlı'nın dünya sistemine dahil olması ile birlikte devletin ticareti ve pazar yapısı da değişmiştir. Osmanlı toplumu askeri ve reaya sınıf yapısına sahip klasik bir tabakalaşması mevcuttur. Ticaret ve pazar piyasası da bu klasik sınıf yapısı üzerine kurulmuştur. Bu yapıdaki dönüşümler de iktisadi yapıyı etkilemiştir.¹³

Tarıma dayalı ekonominin ağırlıkta olduğu Osmanlı Devleti, kendine yeten bir ekonomi politikası yürütmektedir. Bu seviyeyi muhafaza etmek için yürütülen uygulamalar devletin ekonomideki genel karakterini de belirleyen ayırıcı bir faktördür. Yerli ürünler daha başarılı olmasına rağmen Avrupa'dan getirilen yabancı mallar ile yerli imalat rekabet edememektedir. Tarım ağırlıklı bir iktisadi düzenin

¹¹ Ö. Erdölek Kozal, 'Wallerstein ve Dünya-Sistem Yaklaşımı: Bir Yeniden Değerlendirme'. *Ekonomi-Tek*, cilt: 9, sayı: 2, 2020, s. 104-105.

¹² N. Alkan Günay, '18. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetim Düzeninin Sosyo-Kültürel Yapıya Etkileri (Bursa Örneği)', Doktora Tezi, *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Bursa, 2010.

¹³ I. Wallerstein, *The Modern System World I*, University of California Press, S. Kaliforniya, 2011, s. 325.

olduğu bir yerleşik toplum düzeninde ticari faaliyetlerde tarım haricinde hâkim olan ekonomik unsur kentsel faaliyetler üzerinedir. Yerleşik düzeni ve toplumdaki işleyişi sürdürebilmek devletin temel vazifelerinden biridir.¹⁴

18. yüzyılın ilk yarısındaki konjonktürde Osmanlı Devleti'nin dış ticaret açığı vardır. İthalatta serbest bir ekonomi politikası güden Osmanlı Devleti, ihracat alanında daha kısıtlı imkanlara sahip olmasından ötürü aradaki dengeyi Afrika'dan getirttiği altın ihracatı ile desteklemektedir.¹⁵ İç ticarete ise üretim ve tüketim ürünleri, genel olarak insanların ihtiyacını karşılıyordu. Yeterli görülmeyen ya da eksik kalan mallarda da dış ticaret bu açığı kapatmaktaydı. Osmanlı ülkesinde bulunmayan mamul mallar ya da çok lüks görülen sadece sosyal sınıfı yüksek olan kişilerin tükettiği ürünler, bazı teknik malzemeler veyahut arzı bol ve piyasaya göre daha ucuz olan ürünler dış ticaret sayesinde ülkeye getirtiliyordu.¹⁶ Osmanlı Devleti'nde ticari faaliyetler, üretilen malların zanaatkârlar tarafından pazarlanması ve halkın gereksinimlerini karşılayabilmek için ülkede üretimi olmayan veyahut talepleri karşılayamayacak ölçüde olduğundan dolayı ithal ürünlerin ülkeye getirilmesi üzerine kuruludur.¹⁷

Osmanlı Devleti, 1760-1830 yılları arasında bir durgunluk dönemine girmiştir. 18. yüzyıl döneminin konjonktürüne bakıldığı zaman, Osmanlı akçesinin değer kaybettiğini ve bunu takiben fiyatlarda sürekli bir artış yaşandığı gözlemlenmektedir. Hindistan yolu ve Ortadoğu önemini kaybetmeye başlamışken; Karadeniz ticareti daha etkin hale gelmiştir. Bunun bir diğer anlamı da Doğu ve Güney ticaretinin yerini Batı ticaretine devretmesi anlamına gelmektedir. Osmanlı Devleti 1760'lı yıllardan itibaren iktisadi anlamda bir bunalıma girmiştir. Bu durumun başlıca nedenlerinden biri de endüstri devriminin devletin üzerindeki etkisini yeni hissetmeye başlaması yatar. İngiltere ile olan ilişkilerin ilerlemesi sonucu ülke ekonomisi de bundan etkilenmiştir. Zira, İngiltere'de sanayi devriminin etkisi sonucunda artan üretim ve verimlilik neticesinde Osmanlı Devleti'nin bunun

¹⁴ Ş. Pamuk, a.g.e., s. 179.

¹⁵ Şener, a.g.e., s. 46-47.

¹⁶ S.Ç. Kocakaplan, 'İstanbul Gümrüğü (1750-1800): Teşkilat ve Ticaret', Doktora Tezi, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2014.

¹⁷ A. Atar, 'XVIII. Yüzyılda Yayımlanmış Fetva Mecmualarına Göre Osmanlı'da İktisadi Hayat', Doktora Tezi, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2015.

gerisinde kalması yatar. Nihayetinde ülkede fiyatlar yükselir ve toplumun temel gereksinimlerinin karşılanması güçleşir.¹⁸

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ekonomi giderek çöküş yaşamaya başlamıştır. Elbette ki bir anda olan bir durum değildir. Öncesinde yabancı devletlere verilen ayrıcalıklar, Osmanlı madenlerinin yeni keşfedilmiş olan Amerika kıtasından gelen altın ve kıymetli madenlere karşı güçsüz olması ve iyi işlenememesi, tımar sisteminde yaşanan dönüşümler ve Avrupa’da gerçekleşen sanayileşmeye ülkenin yabancı kalması ve adapte olamaması gibi çok kapsamlı nedenler Osmanlı ekonomisini çöküşe hazırlamıştır. 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra yaşanan savaşlar ve kaybedilen topraklardan Osmanlı topraklarına doğru akın eden düzensiz göçler sebebiyle ortaya çıkan kıtlık, fiyat artışına ve önemli temel gereksinimlerin yeterli gelmemesine neden olmuştur.

18. yüzyılın ikinci yarısına kadar yerli tüccarlar ihraç edilecek ürünleri iskeleye getirtirlerdi. Daha sonrasında iç gümrükte bu tüccarlar tarafından ödemesi gerçekleştirilir. Yabancı tüccarlar ise % 3 reftiye vergisini ödeyerek ürünü dışarıya sevk ederler. Yabancı tüccarlar bizzat Anadolu’ya giderek ürünleri kendileri temin eder. Kapitülasyonların yabancılara tanıdıkları haklar sayesinde % 3 rüsum vergisi haricinde vergi ödemesi yapmamaktadırlar. Bu durum nihayetinde hazineye eksi puan olarak gelir kaybına neden olmaktadır. Bu gelir kaybını telafi etmek için de 1802 Nizamnamesi çıkarılarak yabancı tüccarların da Osmanlı tebaası olan tüccarlarla eşit tutulup aynı yükümlükleri paylaşması gerekli görülmüştür. İthal mallar ticaretinde ise yabancı tüccarlara ait ticarethanelerde sadece masdariye vergisi verilir. Bunun haricinde diğer vergilerden muaf tutulmaktadır. İlk etapta yüzde 5 oranında ithal gümrük vergisi alınırken bu durum ileriki zamanlarda yüzde 3’e düşürülmüştür.¹⁹

Hazinenin uğradığı gelir kaybını önlemek için gündeme damga, kalemiye, ihtisabiye gibi resimler gelse de kapitülasyonların yabancılara sağladığı haklar sayesinde zorluklar yaşanmaktadır. Geleneksel Osmanlı iktisadi yapısı ihraç politikasında Osmanlı Devleti provizyonist bir bakış açısına sahiptir. Halkın temel

¹⁸ Y. Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020, s. 245.

¹⁹ Z. Toprak, *İktisat Tarihi, Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 200-201.

ihtiyaçları karşılandıktan sonra kalan mallar ihraç edilmektedir. Bu sebeptendir ki pamuk ipliği, tahıl gibi ürünlerin ihraç edilmesi yasaklanmıştır. Özel izinler alınarak ancak ihraç edilmiştir. Tanzimat dönemine kadar dış ticarete devletin iktisadi bakışı provizyonist ve fiskalist yapıdadır ve kapitülasyonların belirlediği sınırlar içerisinde ticaretini yürütmektedir.

18. yüzyıl ticaret hayatının vazgeçilmezi olan esnaflar için de zor bir dönemdi. Kapitülasyonlar sadece hazineye zarar değil; aynı zamanda esnafa da ykt. Hem kapitülasyonlar hem de ticari antlaşmalarla önemli faydalar sağlayan yabancı tüccarlarla yerli tüccarlar rekabet edememektedir. Yabancı tüccarlar hammaddeyi başka ülkelere taşıdığından dolayı esnaf büyük bir hammadde krizi içinde kalıyordu. 18. yüzyıl sonlarında ise makine malları Osmanlı pazarlarına gelince yerli esnaf daha da zor durumda kalmıştır. Zaman zaman devlet tarafından önlemi alınsa da mallar daha yüksek ücretler verildiğinde dışarıya kaırılıyordu. Esnaf kethüdaları kaliteli ürünler ortaya çıkarmak istese de karaborsacılık artmış ve büyük sıkıntılara sebep olmuştur.

Yeni ticaret merkezlerinin daha aktif olması ve Batı ile olan ilişkilerin artması, Osmanlı Devleti ve Batı ile aralarındaki malların ticaretinde de farklılıklar getirmiştir. Osmanlı Devleti daha çok Batı'ya hammadde sağlamaya ve bunun karşılığı olarak da Avrupa'dan mamul mallar edinmeye başlamıştır. Ticaret antlaşmalarının niteliği ve niceliği de değişmiştir. 17. yüzyıl ikinci yarısından itibaren yaşanan değişimler, 18. yüzyılı bir dönüşüm yüzyılı olarak nitelendirilmesine neden olmuştur. Bu değişiklikler ilerleyen yıllarda daha da açık bir şekilde hissedilmiştir. En fazla ithal edilen ürünlerin başında ise pamuk, yn ve ipek gelir. Bu rnler daha ileriki yıllarda ise hammadde olarak ihraç edilir. Osmanlı Devleti'nde i ticaretin, dış ticarete göre daha geniş ölçekte yer almasına rağmen dış ticaret daha fazla gelişmiştir. Örneğin, pamuk üretimi dış talebin fazla olması sebebiyle ithalatı 1700l yıllarda artmıştır. Osmanlı mülkiyetindeki topraklardan Avrupa'ya ihraç edilen ürünler arasında yn, ipek, pamuk, deri, tütün, zeytin, buğday gibi temel ürünler yer almaktadır.²⁰ İthal edilen ürünler arasında ise metal eşyalar, mekanik aletler, cam ve kğit gibi ürünler yer alır. Genel mamul ürünlerden

²⁰ D. Panzac, 'International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire During the 18th Century'. *International Journal of Middle East Studies*, cilt: 2, sayı: 24, 1992, s. 191.

oluşmaktadır. Osmanlı Devleti, kendine yeten ekonomi politikasını 18. yüzyıl sonlarına doğru korumayı başarmıştır. Avrupa’da meydana gelen değişimler ve buna bağlı iç dinamiklerin ülke ekonomisine yansması 19. yüzyılı bulmuştur. 18. yüzyıl sonuna kadar Osmanlı ekonomisi marjinalliğini korumayı başarabilmiştir.²¹

Avrupa ile olan ticaret arttıkça bu ticaretin sonucu olarak sorunlar da elbette yaşanmıştır. Bazı temel gıda maddeleri, pamuk ve deri gibi bazı tekstil ürünlerine esnafın da ihtiyacı olduğu ve edinmekte zorluk yaşadığı için hammadde olarak ticareti yasaklanmıştır. Daha doğrusu bu ticaret daha çok bir takım ayrıcalıklara sahip olan zengin tüccarlara tahsis edilmiştir. Devlet, bu yasaklı ürünlerin üzerine narh koymuştur. Ürünlerin fiyatlarını da tüketiciler lehine daha düşük tutmuştur. Devletin aldığı bu tür önlemler uzun vadede etkili olamamıştır. Zira, Avrupa’nın hammadde ihtiyacının artması ve ürünlere daha yüksek ücretler vermesi kaçakçılığa yol açmıştır. Kaçakçılık yaygınlaşmıştır. Bunun neticesinde yasaklar daha da artmış ve kazancının ötesinde daha fazla kazanmak isteyen tüccarlar ve gemiciler de bu yasaklara uymayıp ürünleri kaçırmıştır.²²

Savaşların artması ve uzaması, masrafların artması devleti bazı mecburiyetlere itmiştir. Devlet, üreticilerin ellerindeki malları, ederinin daha altında bir fiyata satın almıştır. Ürünlerin bir kısmı zorunlu olarak devlet tarafından alınmıştır. Uygulamanın adı miri mübayaadır.²³ Bu durum, esnaf ve tüccarları daha farklı yollara müracaat etmelerine neden olmuştur. Özellikle, Ege Adaları’nda yoğun olarak görülen kaçakçılık için uygun temeller oluşturulmuştur.

18. yüzyılda Osmanlı Devleti’nin dış ticaretinde mamul mallar ithal edilip, hammadde ihraç eden bir pozisyondaydı. Dünya ticaretinde yer alınan bu konjonktür, Osmanlı Devleti’nin iktisadi durumunda daha çok dış faktörlerin daha etkili olduğunu göstermektedir. Osmanlı’nın dış ticareti Batılı devletlerin katılımıyla gerçekleşen bir ekonomik merkez tarafından şekillendiği anlaşılmaktadır. İç ticaretin dış ticarete göre daha gerilediği bir dönem olan bu yüzyılda Osmanlı Devleti daha dışa bağımlı hale gelmiştir. Yabancı tüccarlar, Batılı devletlerin aracıları konumuna

²¹ Kocakaplan, a.g.e., s. 130-131.

²² N. Elibol, ‘XVIII. Yüzyıl Osmanlı Dış Ticaretiyle İlgili Bazı Değerlendirmeler’. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 6, sayı: 1, Haziran 2005, s. 63-64.

²³ Güran, T. ‘İstanbul’un İaşesinde Devletin Rolü (1793-1839)’. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt: 44, sayı: 1-4, 1986, s. 250.

gelmiş ve gayrimüslim tebaanın ekonomik statüleri artmıştır. Müslüman tüccarların konumları ve iktisadi faaliyetleri gerilemiştir.

Braudelci dünya ekonomisi anlayışına göre farklı iktisadi bölgeler arasında yapılan ticaretin az kâr getireceği düşünülürdü. Saray, uluslararası ticareti yapan tüccarları bazı kurallardan muaf tutmaktadır. Devlet, tüccarların kazançlarına müdahale etmediği gibi ürün alım satımına da karışmazdı. Normal zanaatkârların % 10 ve 20'den daha fazla kar yapılmasına izin verilmezdi. Ancak, değerli malların ticaretini yapan kişilere karışılmamaktadır. Uygulanan bu özel müdahale sayesinde daha çok sarayın ve zengin kişilerin ulaşabileceği değerli malların ticaretini yapan tüccarlar için serbestlik sağlamıştır.²⁴

Osmanlı Devleti'nde devletin ticarete bakış açısının gündelik yaşam için halkın temel ihtiyaçlarını tanzim etmek üzere kurulu olduğundan yukarıda bahsi geçilmiştir. Tarımdan elde edilen ürünlerin verimliliğinde düşüş olması sonucunda büyük kentlerin ve ordunun sadece piyasada olan ürünlere bağlı kalması beklenemezdi. Devlet zorunluluğu kati olan bu gibi durumlarda halktan ürünleri topluyordu. Saltanat, ürünleri tanzim ederek meşruiyetini de kanıtlamış oluyordu. Saltanatın ekonomik ve siyasi perspektifte tek koruyucu olarak görülebilmesi için de önemli bir nedendir. Dinen meşru görülen yasalar ve ahlak çerçevesinde tebaanın refahını sağlamak hükümdarın görevidir. Daire-i Adalet olarak bilinen adalet çemberine göre hükümdar halkın refahını düşünür; halk da sağlanan bu huzurun karşılığında vergilerini düzenli bir şekilde öderdi. Devletin bekası için bu döngünün devam etmesi şarttır.

Ekonomik hayatın gidişatındaki bozulmalar sadece Avrupa'da gelişmeler neticesinde değil devletin kendi iç dinamiklerindeki değişimlerden de etkilenmiştir. En büyük nedenlerden biri ise merkezi otoritenin sarsılması vardır. Osmanlı Devleti üç kıtaya yayılmış bir devlettir. Bu kadar büyük ve geniş bölgeleri korumanın ve devlete bağlı tutmanın önemli nedenlerinden biri devletin merkezîyetçi olmasıdır. Bir diğer önemli neden ise askeriye'nin arazi rejimine dayandırılmış olmasıdır. Devlet, hükümdarlığın her alanına hâkim olabilmek için kuruluşundan itibaren her bölgeye iki yönetici yollamıştır. Bunlardan biri yürütmeyi temsil edecek beylerbeyi ve

²⁴ S. Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 223.

sancakbeyleridir. Diğeri de ilmiye sınıfından gelen yargı kuvvetini temsil edecek olan kadıdır. Askeri, ekonomik, siyasi ve idari yönetimin yapısının temel aldığı toprak rejimi bu tür hizmetlerin yürütülmesi için gerekli maddi kaynakların temelini oluşturmaktadır. Hükümdarı temsil eden ve devletin otoritesini sağlamlaştıran ve devam ettirmek zorunda olan beylerbeyi konumundaki kişiler askeri, siyasi ve idari yetkilere sahiptir. Osmanlı taşra sisteminin temel taşı olan toprak rejiminin asıl kaynağı miri arazilerdir. Öyle ki devletin askeri ve ekonomik yapısı bu topraklar üzerinden şekillenmiştir.

Miri arazi demek mülkiyeti devlete ait olmak üzere belli bir ödeme karşılığında kullanımını süresiz olarak halka verilmesi demektir. Bu sistem beraberinde tımar ve dirlik sistemini de getirmiştir. Tımar dediğimiz sistem bir yere ait vergilerin dirlik olarak başka birisine verilmesi ve bunun karşılığı neticesinde de mali, askeri ve yönetimini devleti temsilen idare etmektir. Tımar sahibi toprakların kullanımını halka verir. Halk da ailesinin geçimini bu toprakları işleyerek sağlar. Genellikle üst kademelerde olan kişilere veyahut savaşta başarı sağlamış kumandanlara tahsis edilirdi. Sipahiler, devlete gidecek olan vergileri halktan toplama görevini icra ederler. Karşılığında da belli bir sayıda asker bulundurmak zorundadır. Tımar sistemi, merkezi yönetimin sıkı bir denetim uygulaması sayesinde sağlam temeller üzerine kurulmuş düzenli bir işleyiş sağlamaktadır. Sultanın askeri gücünü sağlar ve aynı zamanda uzak bölgelerin merkeze bağlı kalınmasını sağlar.²⁵ Bu merkeziyetçi yapı uzun bir dönem sıkıntı yaşamadan varlığını devam ettirmiştir. Fakat çatırdamalar 1600’lü yıllarda başlamış ve 1700’lü yıllarda etkisini göstermiştir. Devlet otoritesindeki bu çatırdamalar ve devlet yönetimin zayıflaması Osmanlı’nın temel taşı olan toprak rejiminin de zayıflamasına sebebiyet vermiştir. Yeni sınıflar doğmuş ve bu bölgelerdeki yetkililerin diğeri bir deyişle ayanların merkeze rakip olmalarına ve ayaklanmalara yol açmıştır. Osmanlı miri arazi rejiminin bozulması ve mültezimlere malikane olarak vergi toplama yükümlülüğü vermesi bu kişilerin mukataa bölgelerinde güçlü bir sima haline getirmiştir. 1726 tarihinde çıkarılan fermanla enderundan seçilen valilerin yerine bölgedeki en güçlü kişilerin vali yapılması çürümeyi de beraberinde getirmiştir. İdarenin karşısında duracak kadar

²⁵ M. Boztepe, ‘Osmanlı Devleti’nin Taşra Yönetimini Şekillendiren “Merkeziyetçilik” Yaklaşımı ve Günümüze Etkileri’, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 36, Nisan 2013, s. 2-3.

güçlenen aileler vali ve mültezim haklarını elinde bulundurarak adeta bölgenin derebeyi konumuna gelmişlerdir.²⁶

1.2. İstanbul'da Ticaret Hayatı

İstanbul, Doğu Roma İmparatorluğu ve Osmanlı Devleti dâhil olmak üzere bu imparatorluklara 1588 yıl boyunca başkent olmuştur. Kentin coğrafi konumu her daim ilgiyi üzerinde toplamasına vesile olmuştur. Ekonomik gücünün yanı sıra taşıdığı tarihi miras sebebiyle siyasi olarak da büyük öneme sahiptir. Asya ile Avrupa'nın kesişim noktasında bulunması ve liman kenti olması nedeniyle ticaretin genel merkezi konumundadır. Ticaretin aktif olarak yürütülmesi nedeniyle zengin bir ticaret hayatına sahiptir. En büyük tüketim merkezi olan İstanbul hem payitaht hem de ticaretin merkezi olması sebebiyle önemli bir kentti. Bu sebeple, İstanbul'un gereksinimlerin sağlanması ve ihtiyaçların giderilmesi büyük önem taşırdı.

Dar anlamda İstanbul surlarla ile çevrili tarihi yarımada anlamında olup Konstantiniyye ve Asitane-i Saadet olarak da adlandırılmıştır. Geniş anlamda İstanbul ise Suriçi ve Bilad-ı Selase (Eyüp, Galata ve Üsküdar) kazalarının ve bu kazalara bağlı ek yerler kastedilmektedir. Galata kazası Bandırma'ya, Eyüp ve Haslar kazası Vize'ye, Üsküdar kazası ise Adapazarı'na kadar gitmektedir. Bu geniş anlamdaki İstanbul, Marmara bölgesinin büyük bir kısmını içermektedir.²⁷

İstanbul'daki en yetkili memurlar olan kadılar, İstanbul'un iâşesinden ve ticaretinin düzenli işlemesinden mesul tutulmuştur. Başkentin temel gereksinimlerin sağlanmasında büyük özen gösterilmiştir. Özellikle iâşenin sağlanması devlette yerine getirilmesi gereken en önemli görevdir. Özellikle 18. yüzyılda nüfusun da artmasıyla sorunlar da artmıştır. Yiyecek, içecek, giyecek ve yakacak sıkıntısı da nüfus arttıkça doğru orantıda artmıştır ki bazı dönemlerde büyük kıtlıklara dahi yol açmıştır. Düzenin sorunsuz bir şekilde ilerlemesi için İstanbul'a daha fazla dikkat etmişlerdir. Zira muhtekirler bu durumdan fayda sağlamak istemiş ve düzeni bozmak istemişlerdir. Taşradan gelen ürünlere el koyup depolayarak ahalinin ulaşmasına

²⁶ M. Akdağ, 'Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri 1730-1839'. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt: 8, sayı: 14, 1963, s. 51.

²⁷ Şener, a.g.e., s. 54.

engel olup daha sonrasında yüksek fiyatlarla satmaya başlamışlardır. Bu durum fiyatların artmasına ve halkın hayat pahalılığına maruz kalmasına yol açmıştır.²⁸

Tahıl, et, yağ gibi temel ihtiyaçlar Anadolu ve Rumeli bölgesinden sağlanırdı. Yakacak mallar da Istranca dağlarından elde edilirdi. Pirinç ve kahve gibi ihtiyaçlar ise Mısır ve civarından; zeytin, zeytinyağı ve sabun gibi ürünler ise İzmir ve Balıkesir yöresinden sağlanırdı. Bu ürünlerin satış fiyatı devlet tarafından belirlenirdi. Bu satış fiyatına narh bedeli denmektedir. Bu narh fiyatı üzerinden satış yapmak istemeyen tüccarlar ve gemiciler malları İstanbul'a getirmek yerine daha yüksek fiyatlarla başka yerlere kaçırıyorlardı. Özellikle yabancı ülkelerdeki tüccarlar yüksek fiyatlar ödeyerek satın alıyorlardı. Yabancılar satış yasak olduğu halde kaçakçılık yapıyordu. Devlet de sık sık bu durumu engellemek amacıyla fermanlar yayınlamaktaydılar.²⁹

1.2.1. İstanbul'un Stratejik Önemi

İstanbul, hammadde olarak bir üretim merkezi olmamakla beraber transit bir bölge olarak aynı zamanda bölgeler arası ekonomik bağlantıyı da sağlamaktadır. Sadece deniz yollarının değil kervan yollarının da son durağıdır. Balkanları İstanbul'a bağlayan üç önemli yol mevcuttur. Ohri, Manastır ve Selanik üzerinden gelen eski Via Egnatia yolu, Filibe, Sofia ve Belgrad üzerinden bağlantıyı sağlayan büyük askeri yol ve son olarak da Tunca Vadisi ve Edirne üzerinden Aşağı Tuna bölgesinden gelen yol vardır. İran ve Anadolu'dan gelen yol ise Bolu, İzmit ve Gebze üzerinden gelmektedir. Osmanlı Devleti yol bakımına büyük önem verir. Örneğin; İstanbul'la Belgrad yolu üzerindeki Roma yolunun bozuk yerlerini onarak bakımına dikkat etmiştir.³⁰

İstanbul kenti çok uluslu bir devlet olduğu için yurttaşların da farklı milliyetlerden bir araya gelmiş kozmopolit bir yapıdadır. Kişilerin toplum içindeki statüsünü belirleyen dominant etken dindir. Şeri hukuka göre Hristiyan ve Yahudi

²⁸ H. İncik, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar -I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 345.

²⁹ Özkaya, a.g.e., s. 319-320.

³⁰ H. İncik, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Ocak 2013, s. 152.

topluluklar toplumda zimmi olarak adlandırılır ve vergi sistemleri de Müslüman Türklere göre farklıdır. İstanbul'da Avrupalılar genelde İtalyanlar, Doğu Roma döneminden beri Galata bölgesinde ikamet etmektedir. 17. yüzyılda Pera bölgesindeydiler. 18. yüzyılda ise daha fazla özgürlük elde eden Avrupalılar Türklerle daha etkileşim içinde olmakla beraber Boğaz'da Tarabya bölgesinde bulunurlardı. Müslümanlar genellikle Galata dışında yer alır. Rumlar zeytinyağı, balık ticaretinin merkezi konumundaydılar ve bankacılık ve gemicilik işleriyle ilgilenirlerdi. Ermeniler, İran'la ipek ticaretinin tekeli elinde bulundurmaktadır. Osmanlı Rum ve Yahudi tüccarlar Osmanlı tebaası altında Akdeniz şehirlerinde iyi durumdaydılar. Bu tüccarlar, Sultan ve Venedik balyosları arasında müzakereyi sürdürmede başarılıydılar.³¹

İstanbul kentinin transit bir bölge olduğundan bahsedilmiştir. Ticarete ürünün narh bedeli üzerinden satışa sunulduğu ve bu durum üzerinden fiyatlandırılması ve vergilendirilmesi de mevzu bahistir. Fakat ürünlerin vergilendirilmesinde ürünün niteliğinden ziyade etkin olan tüccarın dini ve tabiiyetidir. Din ve tabiiyet olgusu ürünün vergilendirilmesini şekillendirir. Her tüccar aynı vergiyi ödemez. Bir gümrük bölgesine gelen malların vergilendirilmesinde dinin önemli bir etkisi vardır. Ürünün menşei, niteliği veya kalitesinden ziyade tüccar ve gemicilerin hangi milletten olduğu önemlidir. İki önemli ayrım vardır. Birincisi, tüccarların Müslüman olup olmadığı; ikincisi ise gayrimüslim ise Osmanlı tebaasına ait olup olmadığıdır. Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyıldan itibaren Müslümanlar % 3 vergi verirken; Osmanlı tebaası gayrimüslimler yani zimmiler % 4 oranında vergi öderler. Bu durum, yabancı gayrimüslimler için ise % 5 oranındadır. Sadece ithal ürünler için değil; ihraç edilen ürünler için de vergi alınır. Birçok gümrük bölgesinden geçseler de gümrük vergisi sadece bir kez alınmaktadır. Eğer gümrük görevlilerinin fazla ödeme aldıkları tespit edilirse toplanan fazla para geri iade edilir. Zira tüccara verilen eda tezkirelerinin gümrüklerde ibraz edilmesi zorunludur.³²

³¹ F. Zarinebaf, 'Intercommunal Life in Istanbul During the Eighteenth Century'. *Review of Middle East Studies*, cilt: 46, sayı: 1, 2012, s. 81-83.

³² M. Şahin, '17-18. Yüzyılda İstanbul'un Gümrük ve Ticareti Üzerine Bir Değerlendirme'. *Enderun Dergisi*, cilt: 5, sayı: 1, 2021, s. 28-29.

Osmanlı ekonomisinin kendi iç dinamikleri sayesinde dünya ekonomisinde yaşanan değişim ve gelişmelerden kendini koruyabilmiştir. 18. yüzyılda Osmanlı dış ticaretinde gelişmeler ve dönüşümler yaşanmıştır. Osmanlı, Batıya yönelmiş ve eski ticaret merkezlerinin yerini yeni ticaret merkezleri almıştır. Dış ticarete hammadde ihracatı artmış ve mamul madde ithalatına dayalı bir ekonomi politikası güdülmüştür. 18. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nden pamuk, ipek ve yün yarı mamul ve mamul olarak ihraç edilmiştir. Daha sonrasında ise Avrupa'da yaşanan gelişmeler neticesinde hammadde olarak ihraç edilmiştir. Dış ticaret, büyük oranda yabancı tüccarlar tarafından yapılır. Az oranda Osmanlı tebaası gayrimüslimler de bu ticareti yapmaktadır. Müslümanların ticareti ise ağırlıklı olarak Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yapılır. İstanbul, kuruluşundan itibaren bir liman ve yük aktarım merkezi olarak görülmüştür. İstanbul limanında ithalat çokça yapılırken diğer Osmanlı limanlarında ise ihracat ithalata yakın seyreder. Kalabalık nüfus yapısı ve başkent olması sebebiyle İstanbul limanı diğer liman kentlerinden farklı bir konumdadır. Devlet kurumlarının varlığı, güçlü bir esnaf teşkilat yapısı olması ve nüfusun kalabalığı ekonomik yapıyı meydana getiren güçlü bir ticaret merkezi olmuştur. Daha çok tüketime yönelik bir şehir olduğu için Osmanlı yönetimi İstanbul'a daha çok ihtimam göstermiştir. İstanbul'un kapasitesi dışarıdan gelen malların tüketimini sağlar. Bu sebepten ötürü dışarı çok fazla mal çıkmamasına neden olmamaktadır.³³

Çevresiyle birlikte yaklaşık 700.000-800.000 gibi bir nüfusa sahip olan İstanbul'un iâşesi devletin en önemli sorumluluklarından biridir. Bir mide kent olarak tabir edilen kentin iâşesi dönemin koşullarına göre çok zordu. Saray, saray görevlileri, ordu mensupları ve vakıf görevlileri gibi önemli üst idari ve askeri kadronun gereksinimlerinin sağlanması önemliydi. İstanbul'da yaşayan kişilerin bütçelerinin % 70-80 kadarı yiyeceğe ayrılmıştır. Bunlardan yüzde 24-32 kadarını ekmek oluştururken; yüzde 5-8 kadarını ise et oluşturmuştur.³⁴ Kentin iâşesinden sorumlu ve fiyatları belirleyen kişi veziri-i azamdır. Haftada iki kez pazar ve çarşıları denetleme hakkına sahipti. Bu görevinde yargıçlık görevinin yanı sıra idari olarak da vazifesi olan kadıların yardımı ve kendilerine belediyeçilik işlerinde denetlemede yardımcı olan muhtesip de hali hazırda görevdedir. Bu memur, esnaf ile doğrudan

³³ Kocakaplan, a.g.e., s. 150-152.

³⁴ Ş. Pamuk, 'Real Wages Around the Eastern Mediterranean in Comparative Perspective, 1100-2000'. *Research in Economic History*, cilt: 23, 2005, s. 215-216.

iletişim halindedir. Hammadde dağıtımının kurallarını, ürünlerin alım-satım koşullarını ve nerelerde satılması gerektiği gibi şartlar üzerinde tuc̃car ve zanaatkârlarla doğrudan temas halindedir. Muhtesipler diğer adıyla ihtisap ağaları hem ekonomik dolaşımı sağlamakta hem de yerel piyasanın teşkilatlanmasında aktif rol oynamaktadır.³⁵

İstanbul'da şehrin ekonomisini ve ticareti merkezini belirleyen iki ticaret alanı mevcuttur. Bunlardan biri Eminönü-Unkapanı diğer de Galata tarafında kalan Karaköy-Kasımpaşa bölgesidir. Pahalı kumaşlar, deriler, boyalar, kenevir, pirinç, kahve, yağ, bal, zeytinyağı, demir, değerli taşlar, soğan, sarımsak, tavuk, yumurta ve hububat gibi envai çeşit mallar Haliç'te boşaltılır ve gitmesi gerek han, çarşı ve pazarlara aktarılırdı. İstanbul'daki bu mal akışı genellikle tüketim amaçlıdır. Kent halkı için işlenmiş mallardan oluşur. Kendi kendine yetebilen ekonomik gidişattan dolayı endüstriyel bir hammadde akışından bahsetmek zoraki olur. şehrin coğrafi konumundan dolayı deniz yolu daha işlektir. Deniz yoluyla İstanbul'a getirilen ürünlerin iskeleye yanaşması yasaktır. Sadece belirtilen iskelelerde emtiayı boşaltması gerekir.³⁶ Deniz yoluyla beraber kara ticareti de mevcuttur. Anadolu kentlerinden Diyarbakır, Halep, şam, Tokat, Mekke ve Medine'den çıkan kıymetli mallar ve kumaşlar Anadolu Yakası'ndan İstanbul'a getirilmektedir.

Osmanlı Devleti'nde iaşe düzeni çoğunlukla esnaflar ve tuc̃carlar tarafından karşılanmaktaydı. Fakat bu sektörün kendi ticari yolları ve kuralları olsa da devlet kendi ikmal yolları üzerinde tahakküm kurmuş ve bunu kurallaştırmıştır. Devlet yüksek esneklik payı bırakarak daha faydacı bir ekonomi politikası gütmüştür. Malların İstanbul'a aktarımı 1826 yılından itibaren yed-i vahid olarak adlandırılan tekel yönetimine girmiştir. Bazı ürünlerde tekel yönetimi 1838 Baltalimanı Antlaşması'ndan önce kaldırılmasına rağmen İstanbul için sabun ve yağın temin edilmesi zaruri kabul edilmiştir.³⁷ İstanbul'un iaşesi merkezi yönetim ve mahalli güçler arasında problem yaratmıştır. İktisadi olarak daha fazla hak ediş isteyen mahalli güçlerin karşısında devlet dönem dönem sertleşmiştir. Örneğin; ekmeğin

³⁵ R. Mantran, *XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, (Çev. M. A. Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara, 1995, s. 16.

³⁶ S. Aynural, 'Selim III Döneminde İstanbul'da İktisadi Hayat (1789-1807)', Doktora Tezi, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 1989.

³⁷ Z. Arıkan, 'Midilli-İstanbul Arasında Zeytinyağı Ticareti'. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafiya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt: 25, sayı: 40, 2006, s. 23.

yönetimi her zaman devletin kontrolünde olmuştur. 1783 yılında kurulan Zahir Nezareti ekmeğin iâşesinin hiçbir zaman kuralıslaştırılmadığını göstermektedir.³⁸ Böylelikle, devlet tahılın ikmalinde en büyük alıcı konumuna gelmiştir. Özel sektörün ise faaliyet alanını kısıtlayarak tekeline almasına müsaade etmemiştir. Zahrenin yanında İstanbul'da her daim et bulundurmak önemlidir. Kasapların seçimine celeplerin tayinine ve İstanbul'a getirilecek koyunların türü ve fiyatına dikkat edilmektedir. Büyükbaş hayvan olarak süreklilik; küçükbaş hayvan olarak da celepler etin tedarik edilmesinde önemli rol alırlar. Daha önceleri celepkeşan sistemi ile idare edilirken; bu durum daha sonraları yerini kasapbaşılık kurumuna bırakmıştır. 18. yüzyılın sonunda ise yerini ondalık ağnam sistemine bırakmıştır.³⁹

İstanbul'un iâşesinde zaman zaman getirilen düzenlemeler dönemin şartlarına göre değişebilmekteydi. Olağanüstü durumlar olağanüstü tedbirleri de beraberinde getirmekteydi. Standart durumlar meydana gelen aksamalar neticesinde farklılaşabilirdi. Örneğin; III. Selim döneminde Dağlı Eşkîyasının tehditleri neticesinde Rumeli'den gelmesi gereken koyun ikmali aksamıştır. Doğal seleksiyonu bozmamak adına hemen Anadolu'dan ve Erzurum'dan yüklü ödeme sonucu koyun tedarikine gidilmiştir. Aynı tehditler sonucunda Karadeniz sahillerinden yeteri miktarda odun kesilemediği için Ahyolu, Misivri ve Yalova taraflarına görevliler yollanarak odun temin edilmiştir. Ulaşım için de kereste taşıyan gemilerden yararlanılmıştır. İstanbul'un iâşesi için devlet, meydana gelen gelişmeler neticesinde ani kararlar verip farklı uygulamalarda bulunarak sürekli kontrol eder ve gerekli görülen yerlerde müdahalede bulunmaktan çekinmemektedir.⁴⁰

İstanbul ticaret hayatını etkileyen ve iktisada yön veren oluşumlardan biri lonca teşkilatıdır. Organize ve dayanışma içinde olan bu grup ticaret hayatının işleyişi açısından önemli bir yerdedir. Devletin tüccar ve esnafları kendi grubunda tutabilmek ve haklarını koruyabilmek maksadıyla gedik belgesine sahip olunmasını zaruri kılıyordu. Gedik belgesine sahip olmak imtiyaz sağlamaktaydı. İstanbul ticaret

³⁸ O. Yıldırım, 'Bread and Empire: The Workings of Grain Provisioning in Istanbul During the Eighteenth Century'. *Nourir les cites de Méditerranée*, Antiquité – Temps modernes, Editions Maisonneuve et Larose, Paris, 2003, s. 251-272.

³⁹ M. S. Türkhan, '18. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'un Et İâşesinin Temini: Hassa Kasapbaşılık Kurumu', Yüksek Lisans Tezi, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2006.

⁴⁰ A. Uzun, 'İstanbul'un İâşesi'. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, cilt: 6, 2015, s. 59.

hayatında lonca teşkilatı ve esnaf gediği büyük öneme sahiptir. Osmanlı hukukunda tasarruf hakkını ifade eden gedik hakkı, Osmanlı esnaf kesiminde imtiyaz ve ayrıcalık anlamına gelmektedir. Hukuki bir terim olan gedik, 18. yüzyılda anlam değişikliğine uğramış ve esnafların gelişimine uygun olarak ekonomik ve hukuki hakları meydana getiren önemli bir uygulama olarak varlığını devam ettirmiştir.⁴¹

1.2.2. Gedik Sistemi

Osmanlı esnaf teşkilatı, devletin ilk dönemlerinden itibaren ahilik sistemine sahip olmuştur. Ahilik teşkilatı zamanla esnaf teşkilatını doğurmuş ve giderek sistem oturarak loncalanmıştır. Lonca kelimesi 18. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Esnaflar kendi birliklerini oluşturmak ve organize bir şekilde dayanışma içinde mesleklerini etkin bir şekilde yürütmek için lonca adı verilen odayı kurmuşlardır. Loncanın başında esnaf şeyhi gelir. Maddi ve idari konularla ilgilenmek için kethüda, sanat ve ustalık meseleleriyle ilgilenmek için yiğitbaşı bu odanın üyelerindendir. Yiğitbaşının öneminin azaldığı 18. yüzyılda loncada sorunlar meydana gelmeye başlamıştır. Bozuk mal üretimi gibi problemler aşikar olmuştur. Bu loncalar, esnaf ile ticaret arasındaki dengeyi korumuş ve her meslek dalına özel fermanname hazırlanarak yönetmelikler oluşturulmuştur.⁴² 18. yüzyıl her anlamda değişim ve dönüşümün gerçekleştiği, eski yapıların ve düzenin yeniden yapılandığı bir dönemdir.

Lonca sistemi çırak kalfa ve usta ilişkisi üzerine kuruludur. Bu hiyerarşi üzerine kurulan yapı Osmanlı ve İstanbul'da ticaret hayatının temelini oluşturur. Bu hiyerarşi sayesinde esnaf, çıraklık ve kalfalık eğitiminden geçerek usta olur. Sanatında usta olan esnaf başka bir mesleği icra edemeyeceği için kendi mesleğinde profesyonel olmak zorunda, işinde ihtisaslaşması zaruri önem taşırdı. Esnaflar kendi tekniklerine ve ürettikleri mallara göre birliklerini oluştururlar.⁴³

⁴¹A. Koyuncu, 'Osmanlı Hukukunda Esnaf Gediği'. *II. Türk Hukuku Tarihi Kongresi Bildirileri*, İstanbul 13-14 Mayıs 2016.

⁴² Şener, a.g.e., s. 76.

⁴³ S. Aynural, 'XVIII. Ve XIV. Yüzyıllarda Osmanlı Esnafında Üretim Anlayışı ve Organizasyonu'. *Türk Dünyası Araştırmaları*, cilt: 46, 1988, s. 357.

Ahi teşkilatının etkileri her daim mevcuttur. Daha öncesinde ahi-baba, şeyh, nakib gibi esnaf amirlerinin yerini kethüdalar ve yiğitbaşılar almıştır. Loncaların temel amacı kendi üyelerini koruyabilmektir. Bu vesileyle kendi üretimlerini denetlemek ve kendi aralarındaki rekabeti sınırlandırmak amacıyla esnaf gedikleri kurulmuştur. Tekelci meslek örgütleri olan loncaların üyelerini korumak amacıyla kurdukları esnaf gedikleri bir çeşit alım satım tekel hakkı olarak özel imtiyazlara sahip olmak demektir. Bu sistem ileriki dönemlerde sadece İstanbul'un ihtiyaçları öncelik tanınması üzerine esnaflar İstanbul babında özel bir tekel kurarak piyasayı hareketlendirmişlerdir. Kendilerine sağlanan bu özel tekel haklarına güvenerek piyasadaki fiyatları da kontrolü altına almaya çalışmışlardır. 18. yüzyılda loncaların üzerindeki devlet kontrolü esnemiştir ve loncalar daha özerk hale gelmiştir. İstanbul'da gedik belgesine sahip olmak demek bir çeşit imtiyaz elde edip tekelleşerek ayrıcalık kazanan işletmeler haline gelmek demektir.⁴⁴

Bu yeni düzenlemenin amacından biri ise alanlarında ihtisas yapmış ustaların haklarını korumaktır. Üretim ve hizmetlerinde çalışacak personelin sayısı ve çalışılacak olan iş kolunda kaç dükkân açılacağına dair atılan bir adım olmuştur. Ustaların yoğun iş yemposunda nizannamelere ihtiyaç duyması ve mesleklerini sadece bulundukları loncadan değil başka bölgelerde de yapma isteği gedik belgesini ortaya çıkarmıştır. Gedik senedi olan ustalar eğer kiralarnı ödeyemeyecek duruma gelirlerse başka bölgede dükkân açma hakkını elde edebiliyorlardı. Aletlerini almaya hak kazanan ustalar daha uygun kiralık dükkânlarda işini yapabilme hakkı elde edebilmiştir. Fakat, bu durumun olumsuz yönleri mevcuttur. İstanbul'daki mekansal birliğin bozulması anlamına gelir ki bu durum loncaların bozulmasına yol açan önemli etkenlerden biridir.⁴⁵

Gedik sisteminin bir diğer amacı kendi üretimleri dışındaki üretimi engellemeye çalışmaktır. Gedikler, tüm iş alanlarında faaliyet gösteren işyerleri, dükkân ve tezgâh sayısını kaydeder ve bu sayının artmasına izin vermezlerdi. Esnaflar istedikleri zaman istedikleri yerde iş kurma veya dükkân açma hakkına sahip değildir. Esnaf teşkilatlanmasında aynı mesleği icra eden ustalar bir araya

⁴⁴ Şener, a.g.e., s. 81-82.

⁴⁵ O. Yıldırım, 'Osmanlı Esnafında Uyum ve Dönüşüm: 1650-1826'. *Toplum ve Bilim*, cilt: 83, 1999, s. 164-165.

gelerek kendi nizamlarını yürütmek isterler. Bu nizamın onayı içinse kadıya gidilir. Kadı ise bu isteğin uygun olup olmadığını yani şer'i şerife ve örf'i kadime uygunluğuna bakar. Eğer uygunluğu tespit edilirse Divan'a arz edilir. En son Divan tarafından onay verildikten sonra kendi nizamları resmiyet kazanır ve ona göre hareket ederler. Bu hiyerarşik düzende kethüdalar, esnaf ve devlet arasında aracı konumundadır. Kadı sicillerinde tütüncü dükkânı gediğini satmak isteyen esnafın nasıl bir nizama uyması gerektiği ve işleyişin nasıl ilerlediği ile detaylar bulunmaktadır. Tütüncü Mustafa Ağa, tütüncü dükkânı gediğini Yelpazecizade Molla Ahmed'e satmıştır. Satışın gerçekleşebilmesi için ilk önce tütüncüler kethüdası İbrahim Ağa, Yiğitbaşı es-Seyyid Abdullah, Şehremimli Mustafa Efendi öncülüğünde lonca ihtiyarlarının katılımıyla bir mahkeme düzenlenmiştir. Mahkemede satışın nedenleri ve satın alan kişinin ise nizama uygun olup olmadığına bakılmıştır. Karar heyetin onayıyla gerçekleşir.⁴⁶ Ayrıca malların fiyatı ve kalitesinde bilirkişidir. Kendi esnaf örgütünde başka bir esnafa kefil olabilir veya hayatını kaybeden esnafın gedik hakkını başkasına verebilir. Ayrıca usta, dükkân açabilmek için de kethüdanın onayına ihtiyaç duyar.⁴⁷ Gedik hakkının satılması ile alakalı bir diğer belgede ise satışın yanında gediğin nakledilmesiyle ilgili de görüşülmüştür. Manol v. Yorgi'nin Gedikpaşa'daki tütüncü gediğinin Mustafa b. İsmail'e satmış ve gedik nakledilmiştir. İstanbul Mahkemesi'nde aynı nizama uyularak kethüda, yiğitbaşı, şehremini ve lonca ihtiyar heyetinin toplanmasıyla İstanbul kadısı kararı onaylamıştır. Satışın gerekçeleri ve gedik naklinin neden yapılması zorunlu olduğu açık ve net ifade edildiği takdirde mahkeme tarafından onay verilmektedir.⁴⁸

Bir usta öldüğü vakit, işyeri oğluna veya kalfaya bırakılır. Kendi aralarındaki iç rekabeti önlemek maksadıyla üretilen ürünlerin niteliği, miktarı ve nerelerde satılacağı ayrıntılı raporlanır. Lonca üyelerinin belirlediği yeni kurallarda kadıya haber verildikten sonra uygulanmaya geçerdi. Bu sistemin işleyebilmesi içinde devletin desteği icap etmekteydi. Lonca üyelerinin en önemli kaygılarından biri de üretim için mecburi olan hammaddeyi uygun fiyata temin edebilmektir. Temini sağlandıktan sonra hammaddenin lonca üyeleri arasında dengeli bir şekilde yapılması

⁴⁶ İstanbul Mahkemesi 94, nr: 28, 4a/1, s. 89, 7 Şevval 1222/8 Aralık 1807.

⁴⁷ S. Aynural, '19. Yüzyıla Girerken İstanbul Esnafının Hiyerarşik Yapısı'. *Journal of Social Policy Conferences*, sayı: 37-38, 2012, s. 127.

⁴⁸ İstanbul Mahkemesi 148, nr: 87, 18b/1, s. 137, 139, 15 Rebiülevvel 1242/17 Ekim 1826.

gerekmektedir. Tarımsal üretimin her yıl dalgalanması veya hammaddenin başka tüccarlar tarafından daha uygun fiyata alınması lonca teşkilatında sorunlar doğurmuştur. Hammaddenin yurtdışına ihraç edilmesi hem loncayı hammadde sıkıntısına düşürmüştür hem de fiyatların yükselmesine neden olmuştur.⁴⁹

Gedik sahibi olmak demek belli bir meslek grubunda hem kalıcı hem de kiralara artmasına karşılık olarak direnç gösterebilme hakkına sahip olmak demektir. Ayrıca, meslek grubuna ait üretim araçların sahipliğine denk olmak anlamına da gelir. Herhangi bir yerin uzun kiracısı olmak ve kiracısı olduğu yeri restore etme hakkına sahip olmak demektir. Bir gedik sahibi dükkânı için iyileştirme hakkını elde etmiştir. Esnaf ve tüccarlar oluşan enflasyona karşı direnç göstermek ve kira artış oranlarından kendini koruyabilmek adına gedik sahibi olmayı tasavvur eder. Ticaretin devamlılığını sağlamak adına gedikler alınır satılır varlıklar olarak esnafın borçlarından da arındırabilir. Bu sayede esnafın devlete olan borçları kapanır ve girdi ticaretinin devamlılığı sağlanabilir. Bu şekilde gedik alımı satımı yaygınlaştığı ve çoğu meslek grubuna sıçradığı için devlet önemli bulduğu sektörlerle kısıtlama getirse de yayılmasına engel olamamıştır. Örneğin, devlet kayıtlarındaki bir tütüncünün aynı zamanda bir manav ya da kasap gedik hakkına sahip olabildiği belirtilmiştir. Bu da demektir ki birçok gedik sahibi, gediği belli bir miktar karşılığında bir yatırım aracı olarak veya rehin karşılığı satın almaktaydı. Birçok gedik sahibi, sorumlu olduğu ve işletmesi gerektiği gediği başka esnaflara kiralarak düzenli gelir elde etmiş oluyordu. Gediği kiralayan kişiler de yüksek fiyatlar ile satın almak zorunda kalmadan mesleğinde çalışma hakkına sahip oluyordu.⁵⁰

İstanbul'da sanatkârlar ve esnaflar aynı meslek gruplarına göre aynı binalarda ya da farklı meslek gruplarına göre de şehrin farklı iş merkezlerine dağılma eğiliminde idiler. Esnaflar, yaşlı ağaların ve seçilmiş kahyaların önderliğinde işlerini yürütürlerdi. 18. yüzyıla gelindiğinde devlet loncaların arkasından desteğini çekmiştir. Loncalar daha bağımsız bir yapıya bürünmüştür. İstanbul esnaflarında ise bir düzen oluşması açısından farklı bir uygulamaya gidilmiştir. Giderek artan sayıda

⁴⁹ Pamuk, a.g.e., s. 59,60.

⁵⁰ A. Han, O. Yıldırım, G. Çelik, M. Seven Ağır, H. Engin, 'Osmanlı İktisat Tarihinin Konusu Olarak İstanbul'un Hububat, Et Ve Deri İhtiyaçlarının Tedariki: Kurum Ve Uygulamalar (1744-1807)'. Open.metu.edu.tr. E.t: 10.01.2024.

usta zanaatkâr ve esnaf kendi kayıtlarını yaptırmaya başlamıştır. Bu uygulamanın adına gedik denmiştir. Kahyalar tarafından gedik sahibi olan kişilere gedik kağıdı verilmiştir.⁵¹

Gedik sahibi olmak bir nevi imtiyaza sahip olmak demektir. İstanbul'da özellikle halkın iaşe gereksinimlerini karşılamak amacıyla oluşturulan gedik sistemi ile esnaf ve zanaatkârları da bağımsız girişimcilerden ve haksız rekabetten de korumak amaçlanmıştır. Dışarıya bağımlı olan İstanbul'da iaşe düzenini devam ettirebilmek, kıtlığa yol açmamak ve şehirde karaborsacılığa neden olmamak için sistemi kullanmak zaruri olmuştur. İstanbul'da merkezi sistemin zayıflaması ile beraber zanaatkârlar ayrı ayrı yerlerde veyahut üretimlerini evde yapmaya başlamışlardı. Ruhsatnameleri ya da gedik fermanları olmadan dükkânlar açılıyor veya tezgâhlar kuruluyordu. Kaçak şekilde yapılan bu işleyişe koltuk adı verilmiştir. Merkezi idarenin ise bu konuya olan tavrı kesindir. Esnaf hiçbir şekilde seyyar satıcılık yapamaz ve işlerini dükkânlarda yapmaları emredilir. Gedik sistemini tekeli eline alan esnaf, tüccar borçlarına karşılık gedikler teminat olarak gösterilmeye başlanmıştır. Borç ödenemediği takdirde gedik hakkı hiçbir kalifiyesi olmayan kişilerin eline geçmekteydi. Bu durum da nihayetinde 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren fiyatların yükselmesine vesile oldu.⁵² Gediklerin alınır satılır bir varlık değeri görmesi, rehin verilebilir olması loncaların çözülme sürecini hızlandırmıştır.

⁵¹ E. D. Akarlı, 'Gedik: Implements, Mastership, Shop Usufruct., And Monopoly Among Istanbul, Artisans, 1750-1850'. *Wissenschaftskolleg Berlin Jahrbuch*, 1986, s. 223.

⁵² C. Çakır, Y. Akkuş, 'Osmanlı İstanbul'unda Ticaret', *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, İSAM, cilt: 6, s. 171.

2. 18. YÜZYIL'DA İSTANBUL'DA TÜTÜN VE TÜTÜN KAÇAKÇILIĞI

Çalışmanın bu bölümü iki başlık üzerinden irdelenecektir. İlk başta tütünün Amerika'da keşfedilmesi, Avrupa'da yayılması ve sonra Osmanlı sınırlarına ne zaman ve nasıl geldiği ile ilgili bilgiler tartışılacaktır. Tütün, uzun süre tartışmalar yaratan siyasi ve toplumsal açıdan sonuçları olan bir üretim ve tüketim malıdır. Ekonomiye getirisinin çok olmasıyla beraber hem dini hem de siyasi açıdan tartışmalı bir konu olmuştur. Osmanlı Devleti'nde tütün üretimi ve tüketiminin hızla artmasıyla beraber tütüne verilen özellikle dini tepkilerden bahsedilecektir. Din alimlerinin verdikleri tepkiler hem siyasi hem de toplumsal açıdan yadsınamaz karşılıkları vardır. Tütünün dini, siyasi ve toplumsal bakışı çalışmada yer alacaktır. Büyük bir tüketim ağına sahip olan tütün, İstanbul'da yoğun bir şekilde kullanılır. Ayrıca, İstanbul'un önemli bir liman ağına sahip olması ve transit bir bölge konumunda olması tütün ticaretinin aktif olarak payitahtta yapılmasını olağan kılmıştır. Tütün ticaret merkezleri ve tütüncü esnafı büyük önem teşkil eder. Tütüncü esnafı, kendi içinde de yan sektörler oluşturduğu için devlet hazinesine olan ekonomik geliri inkâr edilemez. Son olarak ise çalışmanın önemli bir yerini kapsayacak olan tütün kaçakçılığı anlatılacaktır. Kaçakçılığın nedenleri, yöntemleri ve kimlerin bunlardan kazanç sağladığı önemli konulardandır.

2.1. Osmanlı Devleti'nde Tütün Üretimi

Tütün Latince 'Nicotiana tabacum' olarak adlandırılan bir bitkinin dallarına verilen bir isimdir. Patlıcangiller familyasına aittir. Arapçada duhan, tabak, Farsçada tönbâk, tönbeki, Türkçede tütün olarak günümüze gelmiştir. Amerika'da yerliler tarafından diş çürükleri gibi sorunlarda ağrı kesici niyetine kullanılan bir tedavi aracı olmakla beraber aynı zamanda keyfi bir ürün olarak da görülmüştür. Dini ayinlerde de bir halüsinasyon aracı olarak kullanılması da tütünün bir diğer etkisidir. 16. yüzyılın başlarında Amerika'dan Avrupa kıtasına getirilmiş, bir asır boyunca Avrupa'da yayılımı sürmüştür. Avrupa'dan Hindistan'a, Uzakdoğu'ya, Sibiryaya ve Afrika'ya kadar da uzamıştır. 17. ve 18. yüzyıllar içerisinde üretimi ve tüketimi devam ederek etki alanı giderek genişlemiştir. Bir ticaret unsuru olarak devletler, tütünün kontrolünü ele geçirip tekeline almak istemişlerdir. İlk zamanlarında daha çok üst kesimlerin tükettiği özel ve keyfi bir madde olan tütün, zaman ilerledikçe

toplumun her kesimine ulaşmıştır. Pipo, lüle ve enfiye kutusu gibi tütün kullanım araçları sosyal statüyü belirtmesi açısından belirgin bir nokta olmuştur.

Tütün, 1492 tarihinde yeni kıta Amerika'nın keşfiyle ortaya çıkmıştır. Anavatanı Amerika'dan Avrupa'ya yayılarak ilerlemiştir. Tütün hakkında bize ulaşan ilk bilgi Amerigo Vespucci'nin eserinde geçmektedir. Vespucci, 1499 yılında kaleme aldığı ve ilk baskısı 1505 tarihinde basılan eserinde yerlilerin tütün kullanımından bahsetmiştir. Christopher Columbus'un Amerika kıtasına ayak basmasından sonra bu kıtanın yenilikleri ve zenginlikleri diğer ülkeleri cezbetmiştir. Kral II. Philip, yeni dünyanın zenginliklerini kendi ülkesine almak ve İspanya'nın ekonomik olarak zenginleşmesi ve güçlenmesi için bazı bilim adamlarını Amerika'ya göndermiştir. Gönderilen ekibin başında kraliyet doktoru olan Francisco Fernandez vardır. Zaman geçtikçe ve Amerika'ya giden keşiflerin çoğalmasıyla yeni kıtadaki zenginlikler kısa süre içerisinde Avrupa'ya yayılmaya başlamıştır. 1550-1600 yılları arasında tütün neredeyse dünyanın her yerine uzanmıştır. Başta İspanya ve Portekiz olmak üzere Avrupa'nın diğer ülkelerinde yayılım göstermiştir. İsviçre, Belçika, Fransa, İtalya ve İngiltere'ye tütün girmiştir. Amerika yerlilerinden sonra tütünle alakalı detaylı bilgiden bahseden kişi Don Gonzalo Fernandez de Ovideo y Valdes'dir. 1555 tarihinde çıkan eserinde tütünü "kuru yaprak sarması" olarak tarif etmiştir. Portekiz'de ise Fransız sefiri Nicot'un 1588 tarihinde bu otu kraliçe Catherine de Medici'ye tanıtmıştır. Baş ağrısı çeken kraliçenin tütünü kullandıktan sonra ağrısının geçtiği not edilmiştir. Bu tarihten itibaren tütün için kullanılan tabirlerden biri de kraliçe tozu ya da sefir otu olmuştur.⁵³ Tütün hakkında ilk geniş çapta bilgileri de İspanya kraliyet doktoru olan Monardes'in eserinde görmekteyiz. "Yeni Dünya'daki Tedavi Edici Bitkilerin Tarihi" adlı eserde tütün hakkında detaylı bilgiler verilmektedir.

Tütün, Amerika'dan Avrupa'ya ve Avrupa'dan da Osmanlı topraklarına giren pathcangiller familyasına ait bir bitkidir. Tütüne ilk zamanlarda tabaka denilirdi. Tütün kelimesinin kökü ise tabakom adı verilen bir bitkiden gelmesinden kaynaklanır. Daha ileriki yıllarda ise resmi olarak duhân denmiştir. Halk dilinde de

⁵³ B. Altunsoy, 'Osmanlı Devleti'nde Tütün Kaçakçılığına Karşı Bir Örgütlenme: Reji Kolcuları ve Uygulamaları', Yüksek Lisans Tezi, *Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Bursa, 2021.

literatüre tütün olarak geçmiştir. Osmanlı topraklarına getiriliş tarihi kayıtlara göre değişiklik göstermektedir. Örneğin; Hezârfan Hüseyin Efendi 1598 tarihini ifade etmişken; Peçuylu İbrahim 1600, Kâtib Çelebi 1601, Naimâ 1606 olarak kaydetmiştir. Mısırlı âlim İbrahim el-Lekani ise, tütünün Cil adında bir İngiliz tarafından 17. yüzyılın sonlarında Osmanlı topraklarına getirildiğini belirtmiştir.⁵⁴

17. yüzyılda tütünün tanıtımı ve etki alanının genişlemesi ile geçmişken; 18. yüzyılda tütün tüketimi artmış ve artan tütün ticaretini devletler tekeline almak istemiştir. Dönem dönem yasaklamalar olmasına rağmen, Avrupa’da ilk etapta sadece üst sınıfın tükettiği ve sosyal gruplara göre tüketim şeklinin değiştiği tütün, zaman içerisinde tüm sınıflara yayılarak kullanım oranı gittikçe artmıştır.⁵⁵ Avrupalılar, sağlık alanında etkili olması ve nikotinli yaprakların zehirli olduğunu düşünmeleri arasında ikilemler yaşamıştır. Fakat nikotin kullanımının toplumda ahlaki ve sosyal çöküntüye yol açtığı düşüncesi sebebiyle bazı eleştiriler yapılmıştır. 1604 tarihinde tütünün aleyhinde yazan ilk kişi İngiliz kralı I. Jakob’dır. “*Counterblast to Tobacco*” adlı eserinde tütünün zararları ve ahlaki çöküntüye sebep olduğundan bahsetmiştir. Kısa zamanlı yasaklar uygulanmıştır. Avrupa devletlerinin bu yasakları yapmalarının nedenlerinden biri tüketim için yurtdışına akan paradan kaynaklanmaktadır. Merkantilist bir çizgide olan devletlerin politikasına uymamakla birlikte ticaret bilançosunda dengeyi sağlama uğraşına da tersti. Diğer bir neden ise kullanan kişilerin büyük yangınlara yol açmasıdır. Örneğin; Viyana saray kalesinin bazı kısımları bir askerin dikkatsiz içiçiliğinden kaynaklanmaktadır.⁵⁶ Bu hızlı yayılımın sonunda 1604’de İngiltere’de, Danimarka ve İsveç’te 1632’de, Rusya’da 1634’de, Napoli’de 1637’de, Sicilya’da 1640’da, Kolonya’da 1649’da, Wustenburg’da 1651 tarihlerinde tütün için yasaklamalar getirilmiştir. Fakat bu yasaklamalar engel olmadığı gibi tütün tüketiminin daha da artmasına sebebiyet vermiştir. Kiliselerde ise 1630 tarihinde başlayıp yüzyıl devam eden bir yasak dönemi başlamıştır. Kiliselerdeki bu yasağın başlamasının nedeni din adamlarının çok fazla tüketmelerinden dolayı olmuştur. Görevlerini eksiksiz yapmaları ve misyonerlik faaliyetlerine düzgün gerçekleştirebilmeleri için tütün mamullerinin

⁵⁴ F. Yılmaz, ‘Tütün’, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, cilt. 42, İstanbul, 202-212, s. 1-4.

⁵⁵ F. Yılmaz, ‘Osmanlı İmparatorluğu’nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)’, Doktora Tezi, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2005.

⁵⁶ P. Schmidt, ‘Yeni Çağ Avrupa’sında Tütün Ticareti ve Tütün Tüketimi’, *Tütün Kitabı* içinde, E. Gürsoy Naskali (ed.), Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 490-494.

tüketilmesi yasaklanmıştır. İçenlerin ise lanetleneyeceği söylenilmiştir. Fakat bu yasaklara rağmen din adamları arasında tütün tüketimi artmıştır. Özellikle enfiye kullanımı büyük rağbet görmüştür. 1725 tarihinde Papa XIII. Benedict enfiye kullanımını serbest bırakmıştır. Kendisi de enfiye bağımlısı olmakla bilinmektedir. 50 yıl sonrasında kilise görevlilerinin gereksinimlerini gidermek amacıyla ilk tütün imalathanesi kurulmuştur.⁵⁷

Tütünün Osmanlı topraklarına girişiyle alakalı Peçevi tarihine göre 1600 tarihinde İngilizler tarafından getirildiğinden bahsedilmiştir. Avrupa’da görülmesinin üzerinden yaklaşık 50 yıl sonra Osmanlı’da tüketilmeye başlandığından bahsedilmekle beraber tam olarak tohumun kimler tarafından getirildiği veya hangi bölgelerde yetiştirildiği bilinmemektedir. Tek bilinen tütün tarımına Yenice ve İskece taraflarında başlandığıdır. Tütün kullanımı kısa süre içerisinde yayılmakla kalmadı aynı zamanda dini olarak da tartışılmaya başladı. Haram mı yoksa helal mı konusunda tartışmalar yaşanmıştır. Bazı din adamları tütün kullanıma defaatle karşı çıkmıştır. Sultan 1. Ahmed döneminin son yıllarında yasaklar konmuştur. Yasaklara uymayan kişiler için cezalar verilmiştir. Örneğin; bazı rivayetlerde, bu kişilerin burunlarına tütün çubuklarının yerleştirildiği ve bu şekilde İstanbul sokaklarında dolaştırıldıklarından bahsedilmiştir. Fakat, bu dönemde yasaklanmasının nedeni altında ekonomik endişeden olduğu düşünülmektedir. Zira, tütünün kurtlanmaması için balmumu kullanılmaktadır. Balmumu da sarayda sıklıkla kullanılan bir üründür. İlaç yapımında ve aydınlatmada kullanılır. Balmumu, Manisa ve Biga sancaklarında temin edilmektedir. Tütünde kullanıldığında sarayın ihtiyacını karşılamakta zorlanıldığından Manisa ve Biga sancağı kadılarına tütün üretimi ve tüketiminde yasaklar uygulanması için talimatlar verilmiştir.⁵⁸

Tütünün tedavi amaçlı kullanılmasında dönemin doktorlarının büyük bir katkısı vardır. İspanya Kraliyet doktorlarından Nicholas Monardes’in yazmış olduğu *Historia Medicinal de Las cosas que se traen nuestras Indias Occidentales* adlı eserinde tütünün sağlık açısından faydalarından bahsetmiş ve tüketilmesinin yararlı olacağı belirtilmiştir. “*Yeni Dünya’daki Tedavi Edici Bitkilerin Tarihi*” olarak

⁵⁷ F. Yılmaz, ‘Tütün Üzerine Düşünceler: Batıda ve Bizde’, *Tütün Kitabı* içinde, E. Gürsoy Naskali (ed.), Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 8-10.

⁵⁸ M. Ünal, ‘Tütünün Dört Yüz Yılı’, *Tütün Kitabı* içinde, E. Gürsoy Naskali (ed.), Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 17.

çevrilen bu eserde tütünün dış ağrılarını kestiği, susuzluğu azalttığı veyahut kansere iyi geldiği gibi önemli hastalıklara şifa olabileceğinden bahsetmiştir. Bu eser bir kılavuz niteliği taşımakta olup birçok dile çevrilerek öncülüğü elde etmiştir.⁵⁹ Tütünün her iklime uygun olması ve Anadolu'nun elverişli topraklara sahip olması açısından tütün ekim alanları fazlasıyla mevcuttur. 17. yüzyılın ortalarından itibaren 6 adet tütün cinsinden bahsedilir. Yenice, Vardar, Milas, Kırcaali, Halep ve Şam bölgelerine ait imadiye ve cebaliye adlı tütünler kaynaklara geçmiştir. Tarımda yaşanan gelişmeler tütün cinslerinin çoğalmasına vesile olmuştur.⁶⁰

2.1.1. Osmanlı Devleti'nde Tütüne İlk Tepkiler

Osmanlı topraklarında 1583 tarihinde Milas kazasında tütün tarımına başladığına dair kayıtlar mevcuttur. Muğla iline ait tahrir defterinde milas adlı üründen sadece öşür vergisi alındığı kaydedilmiştir. Bu ürünün bir tütün çeşidi olduğu düşünülmektedir.⁶¹ Bu durum gösteriyor ki tütün ticari bir mamul ürün olarak Amerika kıtasından sonra tarımının yapıldığı ilk topraklardır. Özellikle İngiliz tüccarlar tarafından Osmanlı'nın büyük ve önemli şehirlerine tütün getirilerek etki alanı genişlemiştir. Kısa süre içerisinde hem üretimi hem tüketimi artmıştır. Bu durum hem devleti hem de bazı kesimleri düşünmeye sevk etmiş ve neticesinde dini ve siyasi tepkilere yol açmıştır. Dini tepkiler dört ana konu etrafında dönmektedir. Haram, mekruh, mubah ve yasaklanıp yasaklanmaması üzerine tartışılmıştır. Siyasi tepkiler ise daha çok üretimi, tüketimi ve ticaretine izin verilip verilmemesi üzerinedir.⁶²

Tütün, Osmanlı dünyasında uyuşturucu olarak görüldüğü için öncelikle sarhoş eden maddeler anlamında *müskirat* ve uyuşturucular olarak kullanılan *muhaddirat* olarak kabul görmekteydi. Kokusunun kötü olması sebebiyle de Müslümanlar hem sağlığı kötü etkilemesi hem de ibadet açısından tasvip etmezdi.

⁵⁹ Ş. Saylan, '17. Yüzyıl Osmanlısında Bir Tütün Müdafaası: Ahmed Devleti'nin *Risâletü'l-İnsâfiyye fî Bahsî'd-Duhâniyye* Adlı Risâlesi'. *dergâbant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi)*, cilt: 8, sayı: 1, 2020, s. 29.

⁶⁰ Yılmaz, a.g.e., s. 1.

⁶¹ Z. Mete, 'XV. ve XVI. Yüzyıllarda Muğla ve Yöresi', Doktora Tezi, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2004.

⁶² F. Yılmaz, 'İstanbul'da Tütüncü Esnafı'. *Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, 2011, s. 400-406.

Uyuşturan bir özelliğe sahip olduğu için kişilerin toplumsal ve ailevi sorumluluklarının ihmal edildiği düşünülmektedir. Tütün içmenin ekonomik olarak da serveti israf etmek demek olacağı için fakihler tütün hakkındaki görüşlerini belirtmişlerdir. Fakat neticesinde tütünün toplum tarafından yeni bilinmesi ortak bir kararda uzlaşma sağlanmamasına neden olmuştur. Tütün toplumda yeni bir ürün olduğu için Kuran’da veya fıkıh risalelerinde buna dair bir beyanat yoktu. İlk etapta fakihleri tütünü günah olarak şarap gibi gördüklerinden haram olarak kabul etmişlerdir. Tütün hakkında dört ayrı Sünni mezhepten risaleler yazılmıştır. En bilinen eser ise İbrahim el Lakâni tarafından kaleme alınan ‘Naşîhatü’l-ihvân bi’ctinâbi şürbi’d-duhân’ ve İbn ‘Allân tarafından ‘İ’lâmü’l-ihvân bi-tahrîmi’d-duhân’ adlı eserlerdir.

Tütün içmek yaygınlaştıkça başka görüşler paylaşılmıştır. Bu görüşlere göre tütün içmek mubahtır. Bununla alakalı önemli risaleler yazılmıştır. Bu bakışa göre tütün içmek kişiyi sarhoş etmez ya da uyuşturmaz. Kişi her şeyin bilincindedir. Mantiği devre dışı kalmamıştır. Aklı gayet yerinde olmakla beraber vücuda da herhangi bir zararı yoktur. Haram olup olmadığı bilinmediği için tütün içmek mubahtır. Tütünün mubahlığını savunanların en önemli kanıtı tütünle alakalı herhangi bir ayet veya hadisin olmamasıdır. Tütün bazı kişilere zarar verse de veya sarhoşluk etkisi yaratsa da bu durumun genellemesini yapmak olası değildir. Her durumda haram sayılamaz. Sadece tütünü kullanan ve bundan zarar gören kişiler için haram sayılabilir. Bazı âlimler zararsız olduğu görüşünde toplanırken; başka âlimler ise Müslümanların çoğunluğunun tütünü tükettiğini, çoğu kişinin günahkar sayılamayacağını ve Müslüman aleminde fitne çıkarmanın günah sayılacağı görüşünü destekleyerek tütün mubah değildir derler.⁶³

Daha sonrasında tütünün zararları anlaşıldığı ve vücuda zararlı olduğu ortaya çıkınca fakihler başka bir görüş ortaya attılar. Buna göre ortak bir düşüncede uzlaşan fakihler tütünün mekruh olduğuna karar verdiler. Bu grubun savı tütün kullanmayı tahrimen mekruh saymıştır. Özellikle Hindistan ve Ortadoğu’nun bazı kesimlerinde tütün kullanmak artmıştır. Tütün bağımlılığı iyice artınca Allah’ı gücendirmemek adına kelimelerini hafifleterek kullanmışlardır. Kuran ve sünnette özellikle bu konu

⁶³ Ş. Özen, ‘Tütün’, TDV İslâm Ansiklopedisi, cilt: 42, İstanbul, 2012, s. 5-9.

hakkında belirli bir şey olmadığı için haram şeyler için bu terimi kullanmayı tercih etmişlerdir.⁶⁴

Uzun yıllar boyunca üzerinde tartışılan sorulardan biri tütün kullanmak caiz midir sorusu üzerinedir. Tütünden önce ortaya çıkan ve kullanılan kahve, afyon ve kenevir gibi ürünler gibi bu ürün de din adamları tarafından tartışılmıştır. Tütün üzerinde özellikle Kuran’da haram sayan bir ayet ve hadis olmadığından mütevellit yasaklanmasına sebep olacak başka güçlü argümanlar gerekmektedir. Bu sebeple önemli risaleler yazılmış ve uygulanması için ortam hazırlanmıştır. Örneğin, Akhisari’nin “Tütün İçmek Haram mıdır” adlı risalesi bu anlamda önemlidir. Akhisari’nin bu konudaki görüşü şudur ki kişinin kendi hür özgür iradesiyle meydana getirdiği eylemin dini ve dünyevi açısından bir faydası yoksa ya abestir ya yararı yoktur ya da la’ibdir yani oyundur. Mükellefi işinden alıkoymakla beraber kimseye herhangi bir faydası da yoktur. Kuran’da bu kelimeler kötü bağlamda kullanıldığı için tüm bunlar haramdır. Ne dini ne dünyevi bir faydası olmadığı gibi sağlık açısından zararlıdır.⁶⁵

Mer’i b. Yusuf, Abdülgâni en-Nablûsî, Nureddin el-Uchûrî ve Ahmed Devletî Efendi tütünün mubah olduğunu savunan ve bunu meşru kılmak için görüşlerini temellendirmeye çalışan önemli din adamlarıdır. Ahmed Devletî Efendi’nin “Risâletü’l-İnsâfiyye fî Bahsi’d-Duhâniyye” adlı risâlesi yedi fasıl ve bir hatime olarak sekiz bölümden oluşmaktadır. Tütün yaprağının hükmü, tütünün mal oluşu, tütünün tanımı, tütünün mubah oluşu, tütünün kokusu, tütünün eziyet verici oluşu, tütünün israf oluşu ve son bölümünde sonuç bölümünden oluşmaktadır. Tütünün mubah olamayacağı görüşüne karşılık Devletî, tütünün mal olduğu görüşünü benimser. Hanefî mezhebinin mal tanımını kendine esas alan Devletî, tütünü mal olarak görür. Zira tütün somut bir üründür ve kişiler bunu talep etmektedirler. Şer’i bir yasak verilmediğinden dolayı da tütünün alım-satım işlemleri caizdir. Mekruh olduğunu savunan kişilere de söylediği şey ise tütün içmek mubah olduğundan mekruh sayılmaması gerektiğinden bahseder. Her mubah caizdir lakin her caiz olan mubah değildir. Bir konu üzerinde caiz olmadığından bahsedildiğinde haramlık sabit

⁶⁴ Er-Rûmî el-Akhisârî, *Tütün İçmek Haram Mıdır? Bir Osmanlı Risalesi*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 7-96.

⁶⁵ Er-Rûmî el-Akhisârî, a.g.e., s. 7-96.

olmakla beraber ibaha nefyedilmez olunur. Mubah değilse de mekruhluk sabit olur ve cevaza nefyedilmez olunur. Devleti Efendi tütünün haram ya da necis olduğuna dair bir şer'i delilin olmadığından bahsetmektedir. Fakat tütünden sakınmanın evla olduğunu bahsetmekle beraber bunun nedeni olarak da haram veya mekruhtan kaçınma olarak anlatmamaktadır.⁶⁶ Ayrıca sağlığa iyi geldiği düşüncesi mubah olduğunu destekleyenlerin en büyük savıdır. Batılı doktorların tütün kullanımının sağlığa iyi geldiği ve hastalıklara şifa olduğu düşüncesi bu savı savunanların düşüncelerini meşru kılar.

Mubah mallarda israf olmayacağı için tütüne ayrılan miktarda israfılık bağlamında değerlendirilemez diye düşünülmektedir. En iyi savunmaları da tütünün sağlığa iyi geldiği düşüncesidir. Avrupa'daki doktorlar tütünün sağlığa iyi geldiğini ifade etmişlerdir. Balgamı sökücü özelliği olması, özellikle yaşlı insanlar için insan vücudunu ısıtıp kuruttuğundan dolayı yararlarından bahsedilir. Midedeki asitleri yaktığı ya da sindirim ve boşaltım sistemine de faydası olduğu Avrupalı hekimler tarafından kaleme alınmıştır. Dolayısıyla, mubahlığı savunan tasavvuf erbabı için en önemli dayanak noktası olmuştur. Tütünün mubahlığını savunan kişilerden biri de Nu'mân Efendi'dir. Nu'mân Efendi, ilk etapta tütün konusunda haram ya da mekruh olduğuna dair fetvalar vermiştir. Fakat daha sonrasında bu konuyu derinlemesine inceledikten sonra yasaklamaları inandırıcı bulmamış ve sonrasında hep tevakkuf etmeyi tercih etmiştir. Bu meseledeki yumuşama sağlığını etkileyen bir durumla karşı karşıya kalmış olması da etken olabilir. Bazı ağrılar için tütünü kullanmakta sorun görmeyen çevreyi fark eden Nu'mân Efendi, dışındaki çürük ağrısına tütün sayesinde çare bulmuştur. Tütünün zifirine pamuk basarak dışındaki çürüğe yerleştirip ağrısından kurtulmuştur. "Taḥlīlu'd-Duḥān" adlı risalesi yedi mukkadime, bir maksad ve bir hatime şeklinde tasniflendirilmiştir. İlk başta tütünün haramlığını ya da mekruhlüğünü savunan kişilerin düşüncelerini çürütmeye çalışmıştır. Hz. Peygamberin "ümmetim hata üzerine birleşmez." şeklindeki hadis-i şerifi ile yaklaşımını temellendirmeye çalışır. Halkın ve ulemanın tütünü yoğun şekilde tükettiğini gören Nu'mân Efendi, çok sayıda kişi bunu kullanıyorsa ve tüm kısıtlamalara ve yasaklamalara rağmen tüketimi halen devam ediyorsa bu durumun herkes tarafından helal görüldüğü şeklinde yorumlamıştır. Tütünü haram görenlerin

⁶⁶ Saylan, a.g.e., s. 35-36.

savını üçe ayırır. Tütünün ha'bis olması ve bunu ayetlerle temellendirmeye çalışmalarıdır. İkincisi herhangi bir faydası olmadığından dolayı israf olarak değerlendirilmesidir. Son olarak da tütünün örf-i sultānī ile yasak olarak görülmesidir. Nu'mān Efendi de bu üç temel savı çürütmeyi ele almıştır. Örf-i sultānī meselesinde Müslüman ülkelerde hükümdarın konu ile alakalı kararları mevzu bahistir. Tütünü mekruh ya da haram görenler için sultanların tütünü yasaklamaları önemli bir savunma noktasıdır. Nu'mān Efendi de bu sava Osmanlı hukukunu kullanarak karşı tez oluşturmuştur. Osmanlı hukukunda hükümdarların verdikleri kararlar kendi dönemleri için bağlayıcıdır. Nu'mān Efendi de sultanın kararının son nihai karar merci olduğunu belirtir. Sadece tütünü yasaklayan padişahların kendi döneminde boyun eğmek gerekir. Mevcut hükümdar da aynı kararı vermediği sürece tütün haram ya da mekruh sayılamaz demiştir. “Tahlīlu'd-Duḥān” adlı bu risale tütün tartışmalarında önemli bir yere sahiptir.⁶⁷

Tütün hakkındaki görüşler usul ve fūru açıdan birçok farklı görüşler getirmiştir. Birçok kavram gözden geçirilmiş ve üzerinde yoğun tartışmalar yapılmıştır. Tütün tüketimini dini açıdan ele alarak düşünce ve fikirlerini temellendirmeye çabalamışlardır. Tütünü haram gören bazı ulema adamları yaklaşımlarını meşru kılmak için genellikle habis, abes, la'ib veya lehv olduğunu söylemişlerdir. İnsanları uyuşturduğu ve sarhoş ettiğini, yoğun kokusu ile çevreye zarar verdiğini, sağlığı kötü etkilediğini ve gayrimüslim veyahut habis insanların tükettiği bir madde olduğu kanısındadırlar.

Yönetimin tütün hakkında aldığı kararlar ve uyguladığı sert yaptırımlar neticesinde tütün üzerindeki tartışmalar 18. yüzyılda daha da alev almıştır. Şeyhülislamın da dahil olduğu tartışmalarda âlimler, fetvalar ve risaleler yazarak bu konu ile alakalı görüşlerini belirtmişlerdir. Kahve içmek, duhan soğurtmak ya da afyon tutmak gibi dini-hukuki meselelerde müellifler görüş bildirmişlerdir. Önemli isimlerden biri olan Cābîzāde Halil Fāiz Efendi risalesinde içtihatın mahiyetleri ve fıkıh öncüllüğünde fikirlerini yazmıştır. Bu risalenin kaleme alındığı dönemlerde afyon ve kahve içmek ile ilgili tartışmalar azalmış olsa da tütün hakkındaki

⁶⁷ M. Kalaycı, E. Öztürk, ‘18. Yüzyıl Osmanlı Coğrafyasında Tütünün Sosyo-Kültürel Zeminine Dair Bir Metin: Ebū Sehl Nu'mān Efendi ve *Tahlīlu'd-Duḥān* Adlı Risālesi’. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 58, sayı: 1, 2017, s. 12-18.

tartışmalar hala devam etmektedir. Bu risalelerin tarihlerine bakıldığı vakit anlaşılmıştır ki tütüne olan alaka İstanbul ve çevresinden daha önce taşrada ilgi çekmiştir. Bu da gösteriyor ki tütün İstanbul'dan önce taşrada yaygınlık kazanmıştır. Câbîzâde, risalesinde belirttiği üzerine müçtehitlerin yani din düşünürlerinin fikirlerini herkesi kapsayacak nitelikte olmadığını belirtir. Siyasi otoriteleri tütün tartışmalarına dahil etmeden sadece konuyu fıkıh usulü üzerinde tutması dikkat çekmektedir. Buradan anlaşılabileceği üzere siyasi yetkililerin herhangi bir tarafa dahil edilmemesi, topluma müdahale edilmemesi gerektiği düşüncesi anlaşılabilir. “El-Kelimâtü'l-usûliyye” adlı risalesinde içtihadın tecezzi kavramını ele almıştır. Fıkıh usulü ile ilgili konuları maddeler halinde aktarmıştır. Tütün, afyon ve kahve ile ilgili fikirlerini içtihat, taklid ve müçtehitlerin bu husus üzerindeki imanları üzerinden örneklemiştir. Ayrıca, bu konuyu eleştirenleri ve hüküm verenleri de eleştirmiştir. Tütünün, kahvenin ve afyonun mubah olduğunu savunacaklar olduğu gibi bunların kerahetine hükmetmeye karar verenler de olacaktır. Her iki taraf da sanki müçtehitler olduklarında eminlermiş gibi bazı deliller ve emâreler göstererek kanıtlamaya çalışırlar. Onlara ve onları taklid edenlere yazıklar olsun demiştir. Biz ise Allah'ın inayetiyle kolay ve latif yolu tercih ettik diyerek düşüncelerini belirtmiştir. Ayrıca, tütün hakkındaki fikir beyan eden kişiler başka bireylerin fikirlerini aktarmış olmaktadır. Bu durumda düşüncesi taklid edilmiş olan kişinin müçtehit olup olmadığına bakılmalıdır. Eğer değilse bu kişiyi yorumlamak ve dikkate almak önemli değildir. Eğer müçtehit ise görüşleri bağlayıcıdır. Bir diğer grup ise direk fikir belirten müçtehit kişilerdir. Bu durumda ise kişinin müçtehit olup olmadığına bakılmalıdır. Eğer değilse dikkate alınmaz, fakat müçtehitse sözleri herkes için bağlayıcıdır.⁶⁸

17. yüzyılda etkisini iyice gösteren tütün yeni bir olgu olduğundan mütevellit ne şeri ne de örfî bağlamda karşılığı yoktur. Bu sebepten dolayı, üzerinde yoğun tartışmaların yaşandığı ve dini açıdan uygunluğu anlaşılmaya çalışılmıştır. Bunun temelinde ulema vardır. 17. yüzyılda dini ıslah talepleri iyice belirgin olmuştur. Tütün de bu bağlamda konuşulan konulardan bir tanesidir. Özellikle tütün ve kahvenin toplumsal etkisinin çok fazla olması sebebiyle daha da etkin konumdadır.

⁶⁸ T. Y. Tan, ‘Osmanlı’da Afyon, Kahve ve Tütün Hakkında Bir Usul Tartışması: Câbîzâde Halil Fâiz Efendi ve *el-Kelimâtü'l-usûliyye*’si’. *İslam Araştırmaları Dergisi*, sayı: 48, 2022, s. 111-146.

Sadece dini değil insan sağlığı üzerinde de etkili olduğu için geleneksel fıkhi çerçevede üzerinde durulmuştur. Kadızadeliler ve Sivasiler arasındaki gerilimin tütün ve kahve üzerindeki önemi tartışılmamakla beraber bu durumu da aşan da başka etkenler olmuştur. Tütünün mubahlığını savunan din alimleri olduğu gibi haramlığını da savunan birçok ulema erbabı mevcuttur. Haram kabul edenler, mubah görenler ve mekruh sayanlar olarak temelde üç gruptan bahsedilebilir. Yazılan bu risalelerin geneli tütün hakkında olumsuz hüküm vermektedir. Bazı kesimler direk haramlığı savunurken; bazı kesimler de herhangi bir dini hüküm bulmamakla beraber tütünü kötü görürler ve mekruh sayarlar. Tütünü olumsuz olarak addeden risalelerde isrâf, ‘abes, habîs, zararlı, sarhoş edici, bid’at gibi kavramlar kullanılmıştır. Bu suçlayıcı terimleri de ayetler ve hadislerle meşrulaştırmak istemişlerdir. Tütünün mubahlığını savunan alimler de dini herhangi bir hüküm içermediğini ve eşyada ibâhanın temel alınması gerektiğini savunmuşlardır. Bunu savunurken haramlığı ve mekruhluğu savunan kişilerin söylemlerini çürütmek gereklidir. Sarhoş edici ya da eziyet verici olduğu düşünülmeyişi için haram değildir.

Ulema erbabının halkın üzerindeki etkisi güçlüdür. Fakat, Osmanlı topraklarına yayıldıktan sonra özellikle İstanbul’da tüketimi sadece kullanım amaçlı değil aynı zamanda ticari bir ürün olarak ekonomik hayata katkısı da olmuştur. Hezarfen Hüseyin Efendi, “Telhîsü’l-Beyan fî Kavânîn-i Âl-i Osman” adlı eserinde 1598 tarihine kadar İstanbul ve Rumeli’de görülmediğinden bahseder. 1598 tarihinde İngilizler tarafından getirildiğini ve ilk zamanlarda şifalı olduğu düşünüldüğü için hızla yayıldığını belirtmiştir. Lakin giderek müptela olanların sayısı arttığı için keyfe düşkünlük artmıştır. Hükümdarın umûmen memâlik-i mahrûsede kahvehaneleri kaldırıp yerlerine münasip dükkânlar konuldu diyerek tütünün hızla yayılmasından bahseder.⁶⁹

Dini tartışmalarının yanı sıra toplumsal olarak da etkileri geniş çapta yankı uyandırmıştır. Tütünün Osmanlı’ya 16. yüzyılın sonlarından itibaren girmesi süreciyle etkisi de hem toplumda hem de devlet tarafından olaylara farklı bakış açılarıyla bakılmıştır. Osmanlı toplumunda uzun bir evrim süreci vardır. Özellikle kahvehanelerin yaygınlaşmasıyla kahve ve tütün bir bütün haline geldi. Bu tür

⁶⁹ H. H. Efendi, *Telhîsü’l-Beyan fî Kavânîn-i Âl-i Osman*, (Çev. S. İlgürel), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 274-275.

mekânların varlığını da derinleştirdi ve anlamlaştırdı. Toplumsal birleşmelerin ve sosyal iletişimin uğrak yerleri olan kahvehanelerde tütünün yayılım süreci de hızlanmış oldu. Tütünün merkez haline gelmesi halkın da toplumsal açıdan kaynaşmasına vesile oldu. Bu alanlar gündelik yaşam kalıplarının dönüm noktası olmuştur. Erkeklerin toplandığı ve kitap okumak, tavla oynamak, hikâyeler anlatmak, bilgi alışverişinde bulunmak ve tütün içmek gibi pek çok aktivitenin yapıldığı sosyal bir mekân haline gelmiştir.⁷⁰

Tütünün giderek yaygınlaşması diğer devletlerde olduğu gibi Osmanlı'da da muhalefetin oluşmasına yol açmıştır. İlk yasaklar I. Ahmet'in hükümdarlığında olmuştur. 1603-1617 tarihleri arasında hüküm süren Sultan I. Ahmet, 1611 yılında tüm ülke sınırları içerisinde tütünü yasaklamıştır. Bu ferman, etkilerini kısa sürede göstermiştir. Örneğin; Mısır'da bu ferman üzerine yeni para basmak, hac yolunu onarmak ve yeni bir Sufi tekkesi kurmak gibi bir dizi yerel kararnameler çıkarılmıştır. Kısa sürede büyük miktarlarda kaçakçılığa yol açtığı için fermanan vazgeçilmiş, karar iptal edilmiştir.⁷¹

2.1.2. Kadızadeliler-Sivasiler Tartışması

Toplumdaki hiçbir hareket, çevresinden ve ülkesinin şartlarından bağımsız değildir. Döneminde ortaya çıkan toplumsal hareketlerin arka planında siyasi, ekonomik ve askeri temeli vardır. Dönemin sosyo-ekonomik ortamından kaynaklanan nedenlerin neticesinde doğmuş olan Kadızadeliler ve Sivasiler iki ayrı hareket olarak toplumu ve insanları düşünceleri ve fikirleriyle etkilemiştir. Kadızadeliler, 17. yüzyılda ortaya çıkmış siyasi ve dini bir harekettir. Bu hareket, Osmanlı Devleti'nin çalkantılı bir döneminde kendine yer bulmuştur. Ortaya çıktığı yıllar I. Ahmet dönemine denk gelir. Bu dönem, hem siyasi hem ekonomik olarak Osmanlı'nın zor yıllar geçirdiği bir dönemdir. Hem Kuyucu Murat Paşa ile yaşanan sert mücadeleler hem de Celali isyanlarının yaşanması devletin yaşadığı iç problemlerdendir. Devletin merkezi otoritesinin sarsılmaya başladığı vehim

⁷⁰ A. Yaşar, 'The Coffeehouses in Early Modern Istanbul: Public Space, Sociability and Surveillance', Yüksek Lisans Tezi, *Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2003.

⁷¹ J. Grehan, 'Smoking and "Early Modern" Sociability: The Great Tobacco Debate in the Ottoman Middle East (Seventeenth to Eighteenth Centuries)'. *The American Historical Review*, cilt: 111, sayı: 5, 2006, s. 1352-1377.

olaylardır. Celali isyanlarının halkı ekonomik ve toplumsal olarak sarsması insanları başka bir güç aramaya itmiştir. Devletin merkezi otoritesinin sarsılmasıyla Anadolu'da asayişin bozulması ve ticaretin durma noktasına gelmesi doğru orantılı ilerlemiştir. Özellikle ekonomik ve siyasi açıdan devleti bir hayli yormuştur. Dönemin iç ilişkilerinin yanı sıra dış ilişkilerde de kayda değer bir askeri başarı yoktur. Ayrıca, Karadeniz kıyıları, Kazakların saldırısına maruz kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin otoritesinin sarsıldığı, iç ve dış ilişkilerde problemlerin olduğu dönemlere denk gelmiştir. Toplum ise ahlaki açıdan gerilediği bir dönemde olmakla beraber devlet idaresi ile bazı sorunlar yaşamaktadır. Tasavvufi çevreler ise ağırlığını hissettirmiş ve itibarları iyice yükselişe geçmiştir. Devletin şeyhlere ve mutasavvıflara önem göstermesiyle, tasavvuf erbabı, devlet yönetimi ve halk arasında bir köprü olmuştur. I. Ahmet'ten sonra yaşanan siyasi krizler, I. Mustafa'nın padişah ilan edilmesi, hemen sonrasında tahtan indirilip II. Osman'ın padişah olması sorunları bitirmemiştir. Yeniçerilerle idarenin çatışması ve ardından yaşanan Kapıkulu isyanı II. Osman'ın sonunu getirmiş ve tahta tekrar I. Mustafa getirilmiştir. Fakat, yaşanan siyasi krizler, ekonomik sıkıntılar ve isyanlarla geçen bu dönemde devletin merkezi otoritesinin gittikçe sarsılması neticesinde I. Mustafa tahtan indirilip yerine IV. Murad getirilmiştir. Kadızadeli hareketinin gittikçe büyümesi ve halk üzerindeki etkisinin artması toplumdaki otorite boşluğundan kaynaklanmakta ve halkın bir otorite figürü aramasından geçmektedir.⁷²

Kadızelilerin en büyük eleştirisi, tütün ve kahve tüketimine dairdir. Halk üzerinde iyice etkisini göstermesi sebebiyle Kadızadeliilerin eleştirilerine maruz kalmıştır. Sigara, kahve gibi bazı alışkanlık yapan maddeleri eleştirmiş ve tartışmaya açmıştır. Büyük camilerde vaizlik yapan Kadızade Efendi, daha geniş kitlelere ulaşmak amacıyla üslubunu sertleştirmiştir. Devletteki ekonomik, sosyal, askeri ve siyasi sorunların nedeni olarak halkın İslam'dan ve dini değerlerden uzaklaştığını ifade etmiştir. Bid'at ve hurafelerin gittikçe yaygınlaşması halkın refah seviyesinden uzaklaşmasına anlamına geldiğini söylemiştir. Kadızadeli Efendi'nin tütüne ve kahveye karşı olması kendisinin IV. Murat ile yakınlaşmasına vesile olan olaylardandır. Tütünün ortaya çıkışından itibaren kısa süre içerisinde yaygınlaşması,

⁷² A. Durmuş, 'XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Kadızadeliiler Sivasiler Arasında Müsâfaha-İnhinâ Tartışmaları'. *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi*, cilt: 5, sayı:1-44, 2021, s. 46.

kahvehanelerde tüketilmesi ve herkes tarafından kanıksanması çevredeki bazı kişileri de rahatsız etmiştir. İçen kişilerin kıyafetlerine, vücuduna, ağız ve ellerinde kötü koku bırakması ve tüketilen mekanlara kokunun sinmesi çoğu kişi üzerinde kötü bir intiba yaratmıştır. Ulemayı da ikiye bölmüştür. Bazı din alimler caiz bulmasa da bazıları tiryaki olduklarından mubah olduğunu savunmuştur. Kadızade de tütün ile ilgili düşüncelerini izah etmiştir. Vaazlarında sık sık tütün ve kahvenin hem zararlı olduğunu hem de caiz olmadığını söylemiştir. Tütün ve kahve haramdır. Ayrıca bu haramı işleyenlerin de fâsık olduğunu söyler. Haram olduğuna inanmayan kişilerin de kâfir olduğunu belirtmiştir. Geniş kitlelere sesini duyuran Kadızade halk tarafında çok sayıda destekçi toplamıştır.

IV. Murat döneminde İstanbul’da çıkan yangın neticesinde çok sayıda insan yaralanmış ve ölenler olmuştur. Ayrıca, çok sayıda ev, mal, yazma eser yanmıştır. Araştırmalar sonucunda yangının çıkma sebebi olarak tütün gösterilmiştir. Tütün ve kahvenin *bid’at-ı seyyie* olduğu konusunda şeyhülislam Ahizâde Hüseyin Efendi’den icazet alınmıştır. 2 Eylül 1633’de çıkarılan bir ferman sonucunda tütün ve kahve yasaklanmıştır. Tüm kahvehaneler de kapatılmıştır. Kadızade de verdiği vaazlarda sultanı desteklemiş ve hatta kahvehanelerde halkı bir araya gelmesinin ve toplanmasının sakıncalarından bahsetmiştir. Kadızade, “ulu’l-emrin yasaklamasıyla haram olur ve bu emri çiğneyenler cezalandırılır” diyerek IV. Murad’ın bu kararına tam destek olmuştur. Tütünün haram olduğunu belirterek caiz değildir diyen Kadızade, saraydaki etkinliğini artırmıştır.⁷³ Naima da eserlerinde Kadızade’nin padişahın desteğini almak ve onun yanında olduğunu göstermek için ölçüsüz davrandığını ve tütünü bu yüzden haram olarak addettiğini belirtmiştir. Reayanın bu duruma tepkisini ise şu sözlerle ifade eder. “Halkı men eylemeden sana ne girer ne çıkar, vaiz? Yoksa duhan ile kıyamet mi kopar?” Kadızade’nin bunu söyleyen kişilere tepkisi ise şöyledir. Padişahın fermanıyla terkinin gerekli olduğunu, terk etmeyenlerin ulu’l-emre itaatsizlikten katlinin caiz olduğunu söyleyerek sultan hükmünün sonuna kadar taraftarı olduğunu ifade etmiştir. Bu şekilde sultanın meclisine dahil edildiğini ve tanınır olduğunu söylerler.⁷⁴

⁷³ M. R. Akpınar, ‘Kadızeliler ve Sivasiler Arasındaki Fıkhi Tartışmalar’, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009.

⁷⁴ N. M. Efendi, *Naima Tarihi* (Çev. M. İpşirli), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 2719.

Sivasi Efendi, III. Murat döneminden IV. Murat dönemine kadar yaşamış ve birçok sultanın hükümdarlığına şahit olmuştur. Çeşitli görevlerde bulunmuş önemli bir vaiz ve alimdir. Döneminde çevresinde tanınan ve önemli bir saygınlığa ulaşmış olan Sivasi Efendi, bütün hareket ve tartışmalarda rol almış ve düşüncelerine önem verilmiştir. “Letâifü’l-Ezhâr” adlı eserinde düşüncelerini beyan etmiş ve devletin bazı uygulamalarını eleştirmiştir.

Medrese ekolünün temsilci olan Kadızadeliler ve sufilerin temsilcisi olan Sivasiler arasında 17. yüzyıl boyunca tartışmalar yaşanmıştır. Dönemin şeyhülislamı Sivasilerin tarafında olsa da bu çatışmaya medrese-tekke çatışması denilebilir. Kadızade Mehmet Efendi, Sivasileri düdük çalanlar, tahta tepenler olarak nitelendirmiştir. Çeşitli argo ve küçük düşürücü kelimeler kullanarak Sivasileri eleştirmiştir. Halvetilerden Abdülmecid Sivasi Efendi de bu eleştirilere sert bir üslup kullanarak karşılık vermiştir. Kâtip Çelebi de bu iki zıt kutup arasındaki ilişkiyi şu sözlerle ifade etmiştir. “Bu iki şeyh, zamanında birbirlerinin tam zıttı olup meşreplerinin başka oluşu yüzünden aralarında Besûs Savaşı vardı.”⁷⁵

Bu iki grup arasındaki tartışmaların çoğu fikhî meselelerden dolayı çıkmıştır. Tütün ve kahvehanelerin durumu da bu tartışmalardan biridir. Kadızade, tütünün İngiltere’den Osmanlı Devleti topraklarına kasıtlı bir şekilde getirildiğini ve amacının halkın sağlığını olumsuz etkilediğini söylemiştir. Ayrıca, tütün içmenin büyük bir israf olduğunu belirtir ve ayetlerden destek alır. “Saçıp savuranlar şeytanın kardeşleridir” ayetinden destek alarak “israfın oluşmasını engellediği için sultana teşekkür edilmelidir” der. Tütünü içenlerin “Kim bir kavme benzerse; o, onlardandır” hadisine vurgu yaparak kafir benzetmesi yapılmıştır.⁷⁶ Kadızadeliler sık sık Akhisârî’nin “Risâletü’l-Duhâniyye” adlı eserine atıf yapar. Akhisari de tütün tüketmenin faydasız olduğunu ve la’ib, lehv ve abesle iştigal olduğundan bahseder. Haram olarak addetmiştir. Duhân suresi 10-11 ile Yunus suresi 98. ayetlerinde tütün bir azap aracı olarak nitelendirilir ve bu yüzden tütünden kaçınılması gerektiğini söyler. Tütünün haram olduğunu bu ayetlere dayanarak ifade eder.⁷⁷ Kadızadeli Vani

⁷⁵ K. Çelebi, *Mîzânü’l-Hak fî İhtiyari’l-Ehak* (Çev. O. Ş. Gökyay, S. Uludağ), Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2008, s. 112.

⁷⁶ A. Durmuş, ‘Osmanlı’da Dini-Siyasi Bir Yapılanma Olarak Kadızâdeliler Hareketi’, Doktora Tezi, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2020.

⁷⁷ Akhisari, a.g.e., s. 58.

Mehmet Efendi “Vâni Risâle-i Duhân” adlı eserinde tütünün haram olduğunu söyler. Eğer ki padişahın hükmü dine muhtelif değilse bütün halkın sultanın hükmüne uyması gerektiği vaciptir denir. Osmanlı Devleti’nde hararetli tartışmalara neden olan tütün için Kadızadelerin bizzat Sultan tarafından verilen yasakları desteklemesi sadece dini boyutuyla değil aynı zamanda siyasi bir harekete de dönüştürmüştür. Başta Abdülmecid Sivasi Efendi olmak üzere bazı Mevlevi ve Halveti şeyhlerle karşı karşıya gelmesine neden olmuştur.

2.1.3. Tütün Ticareti ve Tütün Ticaret Merkezleri

Tütünün Osmanlı topraklarında gittikçe yaygınlaşmaya başlaması, tütün ekiminin artmasına ve bu artışın nihayetinde ticareti yapıp kâr elde edilmeye çalışılmıştır. Üretimin artması, tüccar grubunun çoğalmasına vesile olmuştur. 1609-1649 yılları arasında tütün için verilen tüm yasaklara rağmen tütün üretimin azalmamış aksine daha da artmıştır. Bu durum da gösteriyor ki işinde uzman ve profesyonel tütün tüccarları çoğalmıştır. 1649 tarihinde kaldırılan yasakların sonucunda ticareti de artmıştır. Bu tarihten 1688 tarihine kadar sadece öşür vergisi alınıyordu. Bunun haricinde herhangi bir ticari veya zirai vergi alınmıyordu. Tütünün ziraatinin yapıldığı bölgelerde ise askeri sınıf olan tımarlı sipahiler sorumluydu. Bu yıllarda tütün ticaretine katılarak pastadan paylarını almışlardır. Tımar sisteminin bir sonucu olarak tütün çiftçisinden de aynı oranda alınan öşür vergisi tımarlı sipahileri tütün ticareti yapmaya yöneltmiştir. Diğer tüccar grupları ise idari yönetim tarafından çok fazla müdahale edilmeden serbest bırakılan ve vergilerden muaf tutulan vakıf yöneticileridir. Vakıf topraklarında yetiştirilen tütün için vergilerden muaf tutulmuşlardır. 1688 tarihinde tütün Hamr ü Arak mukataasına bağlanmıştır. Vergilendirilerek tütünün küçük ölçekli ve yerel üretimden çıkarıp daha çok bölgelerarası bir ticarete dönüştürülmüştür. Daha fazla miktarda ekilip ve ticaretinin yapılmasına vesile olunmuştur.⁷⁸

18. yüzyılda özellikle tütünün alanı başka bir boyuta evrilmiştir. 1700’lerde yeni bir sanayi olarak etki alanı giderek genişlemiştir. Bölgesel ayanların bu ticarete dahil olması tütün ticaretini farklı bir alana taşımıştır. 18. yüzyılın başlarında tütün

⁷⁸ Yılmaz, a.g.e., s. 53,54.

ticareti ile ilgilenen ağırlıkta Müslüman sınıfı. 18. yüzyılın ortalarından itibaren gayrimüslim tebaa tütün ticareti ağırlığını eline almıştır. Tütünün Osmanlı'ya gelişi, tarımının yapılması ve üretimin gittikçe artması ve neticesinde tüketiminin artmasıyla 17. yüzyıl önemli bir dönemdir. İşler arttıkça tütün ticareti yerellikten çıkıp daha bölgesel daha organize olmuşlardır.

18. yüzyıldan itibaren ise bölgeler hatta uluslararası yapılan bu ticaret ile gümrükleme sistemi daha da oturmuştur. İşin boyutunun büyümesi bu ticareti belirli kişilerin denetimine girmesine de neden olmuştur. Birbirlerini kontrol eden ve organizasyonu güçlü dayanışma içinde bir grup ortaya çıkmıştır. Belgelerden ortaya çıktığı üzere hangi mukataaya bağlı ise orada mesleği icra etmek zaruridir. 1814 tarihindeki bir belgeye göre İstanbul enfiye mukataasıyla taşralarda mülhakattan olan mahallelerden başka yerlerde enfiye yapılmaması ve eğer ki yapan olursa enfiyeleri zapt ve buna cüret edenleri terbiye etmek hakkındaki karar çıkarılmıştır. Fakat buna muhalefet eden Arnavud taifeleri ve mollalar tarafından pek çok sayıda enfiye kaçakçılığı yapıldığı ortaya çıkmıştır.⁷⁹ Devlet tarafından belirlenen ve sadece ait olduğu loncaya bağlı olarak ticaretinin yapılması şarttır. Her ne kadar bağımsız tüccarlar olsa da belirli izinler alınmış ve her şey nizamına göre ilerlemiştir.

Tütüncü esnafı hakkındaki en önemli bilgiler 1696 yılında çıkarılan yeni bir gümrük tarifesi ile daha iyi anlaşılır. Yeni hazırlanmış bu gümrük tarifesi ile beraber yapılması gereken zorunlu değişiklikler vardır. Devletin her yerinde çiftçi, esnaf ve tüccarın elindeki tüm tütün ve benzeri mamullerin tahririnin yapılması gerekmiştir. Bu sayıma İstanbul'daki tütüncü esnafı da dahil edilmiştir. Bu sayım göstermiştir ki tütün ticaretinin çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmuştur. Bu sayıma göre, İstanbul'da Eyüp, Galata ve Üsküdar kazalarının da içinde olduğu 336 tütüncü esnafı vardır. Bunların 363'ünü Müslümanlar oluştururken; geri kalanı 2 Yahudi ve 1 zimmiden oluşmuştur. İstanbul Suriçi'nde 284 tane, Eyüp'te 16 tane, Galata ve Tophane'de 37 tane, Üsküdar'da ise 29 esnaf aktiftirler.⁸⁰ Tütün tüccarlarının sayıca artması ve hacimlerinin gelişmesi ile tütüncü esnafları değişim ve dönüşüm geçirmişlerdir. İstanbul'a ait tütün gümrüğü tahrir defterlerine bakıldığı zaman hacimlerinin genişlediğini görebilirsiniz. 17. yüzyıl sonlarına doğru daha profesyonel

⁷⁹ BOA. C.ML. 353/14492, 29 Recep 1229/17 Temmuz 1814.

⁸⁰ Yılmaz, a.g.e., s. 409.

ve daha organize olan bu esnaflar, 18. yüzyılda sayıca daha da büyümüşlerdir. Gayrimüslim tüccarların sayısında 18. yüzyılda önemli bir artış olmasına rağmen Müslüman tüccarların sayısına yaklaşılamamıştır. Herhangi bir üstünlük sağlayamamışlardır.

Tütüncü esnafının büyümesi sayesinde organize bir grup olarak loncalaşmayı da gerektirmiştir. Gümrük sisteminin iyice resmileşmesi ve kurumsallaşması hem tütün tarımını yapan üreticileri için hem de esnaf ve tüccarları pozitif etkilemiştir. 1726 tarihinde tütün tüccarlarının sayısı 487'i bulmuştur. Aynı yıl içerisinde de sayılarının tespit edilmesi ve hacimlerinin boyutu öğrenilmek istenmiştir. Diğer meslek gruplarına nasıl devlet nizamı ve kuralları içerisinde loncasının kurulmasına izin veriliyorsa kendilerinin de loncasının kurulması talep edilmiştir.⁸¹ Sayıları o kadar hızlı artmıştır ki 1782 tarihine gelindiğinde İstanbul'da 1.472 tütüncü dükkânı mevcut olduğu bildirilmiştir. İstanbul Suriçi'nde 1.081 tane mevcuttur. Buradaki dükkânları işleten 713'ü Müslüman, 331'i Hristiyan, 37'si de Yahudi'dir. Eyüp'te ise 48 tane dükkân vardır. Buradaki Müslüman sayısı da 48, geriye kalan 2'si de Yahudi'dir. Galata kazasında ise 217 tane tütüncü dükkânı vardır. 174 kişi Müslüman, 35 Kişi Hristiyan, 8 kişi de Yahudi'dir. Üsküdar kazasında 124 tane dükkân mevcuttur. Bunlardan 103'ü Müslüman, 13 kişi Hristiyan ve 8 kişi de Yahudi esnafıdır.⁸² Buradaki en önemli sorun şudur ki resmi rakamlardaki sayı gerçekliği yansıtmamaktadır. Özellikle 1782 tarihinde gedik sayısına sınırlama getirilmiştir. Lonca teşkilatının isteği üzerine yapılan bu sınırlama ile çok fazla artışın önüne geçilmek istenmiştir. Bu sınırlama neticesinde kendilerini kadim olarak gören tütüncü esnafları bu sisteme itirazlarını devam etmişlerdir. Daha sonra istek sonucunda itirazlar yapılmca tekrar sayım yapılmıştır. Burada çıkan sonuç ise tütüncü esnaflarının 1782 yapılan sayımla örtüşmediği ispat edilmiştir. %14-15 oranında olan yaklaşık 237 kişi kendilerini kadim olarak addedip deftere kaydolmamışlardır. Bu da gösterir ki 1782'de yapılan sayımda 1.472 değil 1.709 tütüncü esnafı vardır.⁸³ Bu sebeple, hem Müslüman hem de gayrimüslim esnaf

⁸¹ A. Tabakoğlu, A. Kal'a, *İstanbul Ahkam Defterleri İstanbul Esnaf Tarihi Cilt 1*, İstanbul, 1997, s. 335-336.

⁸² Tabakoğlu, a.g.e., s. 335-336.

⁸³ Tabakoğlu, a.g.e., s. 335-336.

tarafından yapılan itirazlar ve şikâyetler sonucunda esnaf sayısına sınırlama getirilmiştir.

Tütün ticaretiyle ilgilenen profesyonel ve kadim olarak adlandırılan tüccarlar haricinde başka şekilde nitelendirilen gruplar da mevcuttur. Kendilerini kiracı olarak niteleyen ve tütün nakliyatını büyük bir oranda karada yürüten develiler vardır. Ayrıca, sayıları diğer gruplara nispeten az da olsa gemiciler ve tayfaları da bu oranlara dahildir. Piyasada faaliyet sürdüren kendilerine ek gelir kaynağı elde etmek isteyen kişiler meslekleri izin verdiği kadarıyla tütün ticaretinde aktif rol oynamışlardır. Sektörde hızla büyüyen tütün ticaretinin kaçakçılığının yapılması ve sürdürülmesinin arkasında da ekonomik, siyasi ve toplumsal etkenler de mevcuttur. Ayrıca, devletin uyguladığı yaptırımların caydırıcı bir özelliğe sahip olup olmadığı sorusunun cevabı kaçakçılığın devam etmesinde yatar. Devletin yetkilendirdiği kişilerin de pastadan paylarını alması merkezi otoritenin zayıfladığını gösterir. Suç ve ceza kavramının kaçakçılık eylemindeki etkisi de tartışılır.

2.2. İstanbul'da Tütün Kaçakçılığı

Osmanlı Devleti'nde ekonomi tarıma dayalıdır. Kuruluşundan itibaren yerleşik bir toplum düzenine geçiş yaparak idari ve askeri düzen de oluşmuştur. Tarımın ağırlıkta olduğu bu iktisadi düzende hayvancılık, bölgeler arası ticaret ve kentsel ekonomik faaliyetler önemli yer tutmaktadır. Bu iktisadi düzenin bozulmaması ve işleyişinin sorunsuz devam edebilmesi için de devletin temel görevi, iktisadi ilkeleri takip edilmesi, denetimlerinin yapılması ve adalet sisteminin iyi yönetilmesini sağlamaktır.⁸⁴ Dayanışma içinde, organize bir şekilde faaliyetler gerçekleştirilirdi. Rekabetten ziyade yukarıda da bahsedildiği üzere kefalet sistemi ile işler halledilmekteydi. Devletin kendi iç dinamikleri içinde idari yönetim, rekabeti değil işbirliğini savunmaktaydı. Klasik dönem ekonomik anlayışı kazançtan kâr gütmeyi değil halkın temel ihtiyaçlarının karşılanması üzerinedir. Bu sebepten ötürü ithalata sıcak gözle bakılmaz, kısıtlanırken; ihracatın olması desteklenirdi. Uygulanan bu sınırlandırmalar neticesinde ihraç edilecek mallar üzerinde devlet

⁸⁴ N. Aygün, 'XVIII. Yüzyılda Trabzon'da Ticaret', Doktora Tezi, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2002.

yüksek vergiler koyduğu gibi, satışını da sınırlandırmaktaydı. Hatta bazı ürünler için de alım-satım dengesini bozmamak adına satışı ve ülkeden çıkartılması yasaklanmıştır.⁸⁵ Bu durum kaçakçılığın ortaya çıkmasına zemin hazırlamış, yapılan her kısıtlama suç oranının artmasına ve kaçakçılığın ortaya çıkması ve yayılmasına neden olmuştur. Batı ülkelerinde satılan ürünlerin, Osmanlı menşei ürünlerden daha pahalı olması sebebiyle Batılı ülkeler ihtiyaç duydukları malların temin etmek için Osmanlı topraklarına gelirdi. Kaçakçılığı karşılıklı organize ederek mallarını hem daha ucuza hem de herhangi bir kısıtlamaya dahil olmadan ülkeden çıkarmak isterlerdi. Yerel tüccarlar da hem para kazanmak hem de herhangi bir vergiye tabi olmamak için mallarını kaçırmayı tercih ederdi. Osmanlı idaresi hem ihracatı hem de özellikle ithalatı sıkı denetim altında tutuyordu. Yolsuzlukları engellemek ve kaçakçılığının önüne geçebilmek için sıkı kontroller yapmaktaydı. Yakalanan kişilerin mallarına el koyup müsadere ederek ceza işlemi uygulardı. Klasik dönem kaçakçılığında eşkıya ve kaçakçılığın yoğun yaşandığı yıllardır. Bu dönemde özellikle silah kaçakçılığı yapıldı. Batı Anadolu'da silah, eşkıyalar tarafından temin edilmesi kolaydı.⁸⁶

Tütün kaçakçılığı, Osmanlı Devleti'ni belki en uğraştıran sorunların başında gelmektedir. Tütünün ülkeye girmesinden itibaren iyice yaygınlaşması neticesinde çiftçiler, tütünü ekmeye ve tarımını yapmaya yönelmişlerdir. Bir yandan üretimi hızla olurken bir yandan da tüketimi gittikçe artmıştır. Tütüncü esnafı adı altında yeni bir esnaf grubu oluşmuştur. Fakat, her ülkede olduğu gibi bir süre sonra bazı sınırlamalar hatta yasaklamalar vuku bulmuştur. Alınan önlemler ise etkili olmayı bir kenara bırakın kaçakçılığa da zemin hazırlamıştır. 17. yüzyıl başlarında alınan tedbirlerin etkili olmadığını fark eden yöneticiler yasakları kaldırmasına rağmen kaçakçılığın önüne geçememiştir. Bunun da çeşitli nedenleri vardır. Mali ya da yönetsel değişiklikler, vuku bulan siyasi olaylar ya da coğrafi şartlara bağlı olarak devamlılığını sürdürmüştür.

Tütün tarımında Osmanlı toprakları coğrafi açıdan çok elverişlidir. Devletin her bölgesinde tütün ekimi yapılıyordu. Devlet kontrolünün zor olduğu dağlık

⁸⁵ Z. Arıkan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İhracı Yasak Olan Mallar (Memnu Meta)* Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1991, s. 283.

⁸⁶ İncelik, a.g.e., s. 151.

bölgelerde de elverişliydi. Bu durum da ülkenin geniş coğrafyasının tütünün kaçak olarak üretilmesinde avantajlı, devleti ise dezavantajlı bir pozisyona getirmiştir. Yukarıda da bahsedildiği üzere devlet 1609-1649 yılları arasında bir dizi yasaklamalar getirmiştir. Özellikle Kadızade Efendi'nin bu yasakların alınmasında önemli bir payı vardır. Çiftçiler de öşür vergisi dışında herhangi bir vergi ödemedikleri için kaçakçılık bir süre sorun olmaktan çıkmıştır. Bu süreden sonra tütün tarımı iyice yaygınlaşmış ve tüketimi de aynı oranda büyümüştür. Osmanlı yönetimi de daha önceki tütüne bakış açısını değiştirmiş daha provizyonist bir bakış açısı kazanmıştır. 1683 tarihinde gerçekleşen II. Viyana kuşatması ve bu kuşatma sonucundaki ağır yenilgisi sonucunda devlet, siyasi ve mali buhran dönemine girmiştir. Bu durum idari yönetimi bazı değişiklikler yapmaya itmiştir. Özellikle İstanbul gibi büyük şehirlerde iâşe sorunu ortaya çıkmış ve tarım üzerinde yeni vergiler konulmuştur. 1691 yılında yeni konulan nısıf vergisi çiftçiyi zor durumda bırakmıştır. Çünkü çiftçi, ürettiği tütünün yarısını veyahut yarısı kadar nakdi değerini devlete vermekle mükellefi. Çiftçi, bu yeni vergi kararı sonrasında tepkisini üretimi durdurarak veyahut tütün tarlalarını eksik ya da hiç göstermeyerek ortaya koymuştur. Yine de kaçakçılığın tekrar doğmasına engel olunamamıştır. Kaçakçılığın artması devleti 1697 tarihinde bu yeni karardan caymasına yol açmıştır. Bu verginin yerine dönüm başına maktu bir vergi alınmasına karar verilmiştir. Tanzimat fermanının ilanına kadar geçen 143 sene devam etmiştir. Devlet, dönüm başına sadece 2,75 kuruş almıştır.⁸⁷

2.2.1. Tütün Kaçakçılığına Yol Açan Sebepler

Devletin toplumsal yapı üzerindeki hâkimiyetinin sarsıldığı yıllar olan 18. yüzyılda üretim, tüketim ve askeri sınıf üzerindeki zayıflama, beraberindeki iktisadi hayatında da gerilemeyi getirmiştir. Sınır bölgelerinde oto-kontrolsüzlük serbest mal dolaşımı yapılmasını ve buna bağlı olarak piyasada para dolaşımı olmasına yol açtı. Bu dönem diğer dönemlere göre daha az merkeziyetçi olması, her alanda sorun çıkması ve buna bağlı dış etkilere karşı daha dayanıksız olmasına yol açmıştır. Kaçak ticaretin yapılması da olağan hale gelmiştir. Üretiminin artmasıyla kâr marjını

⁸⁷ Yılmaz, a.g.e. S.128-129.

arttırınca artan gelir sebebiyle 1688 yılında mukataa hale getirilip İstanbul Gümrüğü'ne bağlanması kararlaştırılmıştır. Çıkan karar sonrası duhan resmi olarak tütün gümrük vergisi alınmaya başlanmıştır.⁸⁸ Devletin uyguladığı daha provizyonist ve fiskalist anlayış çerçevesinde yıllarca yasaklanan tütün üzerinde gelir elde etmek algının değiştiğini göstermektedir. Dünya ekonomik sistemine dahil edilen Osmanlı'nın 18. yüzyılda ihracata dahil ettiği ürünlerden biri de tütün olmuştur. Tütün üreticilerinin bir kısmı dış pazarlara yönelerek diğer bölgelere açılmak istemişlerdir. Fakat buradaki en önemli sorunlardan biri devletin kasasına düşük fiyatların girmesidir.

Toprak sahibi bölgesel ayanların iyice hakimiyetlerini sağlamlaştırdığı bazı bölgeleri ve ticareti tekeline almak istediklerinden ötürü kazanç getiren faaliyetleri kendi lehlerine almak istemişlerdir. Bölgedeki ayanların ve bürokratların kişisel ilişkilerini kullanarak üreticiden düşük fiyatlarla aldıkları malzemeyi karşı tarafa yüksek fiyatlarla satmaktaydılar. Küçük üreticiyi kendilerine borçlandıracak olan bir uygulama olmuştur. Hasadın iyi olduğu dönemlerde yüksek fiyatlarla satılırken; hasadın düşük olduğu dönemlerde üretimin devamını sağlamak adına ayanlara borçlanıyorlardı. Böylece ayanlar, tüccarlar, aracılar üreticilerin borçlanarak sattıkları ürün sayesinde ya hasadın bir kısmına sahip oluyorlardı ya da tütünün ederinden daha az fiyata satın alarak kâr elde ediyorlardı. Borçlarını ödeyemeyecek olan küçük üreticiler temelli göç etmek zorunda kalıyordu.⁸⁹ Merkezi otoritenin zayıfladığını ve denetimin uygulanmasının zorlaştığını gösteren önemli bir problemdir. Çünkü, hem dışarıya yüksek fiyattan satılan tütünün alış fiyatını pahalılaştırır hem de küçük üreticileri ekonomiden uzaklaştırarak bölgesel ayanları ve bürokratların ekonominin büyük bir bölümü haline getirir. Tüccarlar da hem güçlü olmak hem de başka çareleri olmadığından dolayı ayanlarla işbirliği içindeydi. Tüccarlar, ayanların gücüne güvenerek ve onları arkalarına alarak ödemeleri gereken resimleri ödemediklerinden dolayı divana şikâyet edilmiştir. Bir belgede Aydın Güzelhisar damga resmi, kahve tahmisi ve tütün resimleri mukataası dahilinde olan tütün tüccarları nüfuz sahibi ayanlara dayanarak resimlerini vermekte görevlilere

⁸⁸ C. Bozpınar, Ö. Teoman, 'İktisadi Zihniyet Perspektifinden Osmanlı Tütün Sektörü'. *Fiscaoeconomia*, cilt: 7, sayı: 1, 2023, s. 483-507.

⁸⁹ D. Stergiopoulos, 'Tobacco Cultivation and Trade in Kavalla and the Ottoman Financial Policy: A Case of Financial Growth in the Late Ottoman Empire'. *Advances in Historical Studies*, cilt: 5, 2016, s. 92-101.

güçlük çıkarmışlardır. Resimlerin ödemelerine dair tahsil ettirilmesi kararı çıkarılmıştır. Tahsil edilmesi ile ilgili çıkan karar aşağıda belirtilmiştir.

“Mustafa ve Hüseyin zide kadruhu divân-ı hümâyûnuna ‘arz-ı hâl idüb Güzelhisâr-ı Aydın kazâsında vâki’ ber-vech-i iştirâk-ı mâlikâne ‘uhdesinde olan resm-i tamgâ-yı boğas ve tahmîs-i kahve ve rûsûm-ı duhân mukâta’asının lâzım gelen resm-i mîrileri edâsında hiç ferdin ta’allül ve muhâlefet etmeleri iktizâ etmez iken bir kâç seneden berü duhân tüccârından bazı kimesneler a’yân-ı mütegalibeye isbâl ile lâzım gelen resm-i duhânları edâ da ta’allül ve muhâlefet ile mâl-ı mukâta’anın geri taarruzâtına bâdî olmalarıyla fimâ-ba’d icâb eden resm-i duhânları mukâta’a-i mezbûre emîni tarafından cem’ ve tahsîl ettirmek bâbında emr-i şerîfîm sudûrunu istid’â eylediği ecelden hazine-i ‘âmirem de mahfûz Kefe mukâta’ası deftetlerine nazar olundukta zamân-ı zabtı mart ibtidâsından olan tamgâ-yı bogas ve tahmîs-i kahve ve rûsûm-ı duhân mukâta’ası senevi kırk beş binin dokuz yüz doksan akçe mâl ile mukâta’a Hüseyin zide kadruhumânın ber-vech-i iştirâk mâlikâne ‘uhdelerinde olduğu ve Güzelhisâr-I Aydın kazâsında hâsıl olan duhân ve aher diyârdan fûrûht için getirdikleri duhânın beher kıyyesinden fûrûht edenlerden bir akçe ve alanlardan bir akçe ki beher vukiyyesinden iki şer akçe rûsûm-ı duhânları cem’ ve tahsîl olunmak üzere şûrûtu mukayyed idüğü derkenâr olunmağın imdi şûrûtu mûcebince emr-i şerîf tahrîri telhîs olunup ‘arz olundukta telhîs mûcibince hükm diyü fermân-ı ‘âli sâdır olmağın vech-i meşrûh üzere emr-i şerîf yazılmak için işbu tezkire verildi.”⁹⁰

Bu tür yaptırımlar uygulansa da ayanların gücü sınırlandırılamamıştır. Osmanlı toprak sistemi himaye ilişkilerini kolaylaştırmaktadır. Hem şehirde hem de taşrada güçlü pozisyonda olan ayanlar, devlet otoritesinin hissedildiği dönemlerde itaatkâr, güç kaybetmeye ve zor zamanlar geçirmeye başladıktan sonra ayanlar da aynı oranda güç kazanmaya başlamışlardır. Mültezimlerin suistimalleri ayanları daha da ön plana çıkarmıştır. Vergi toplamakta zorluk çekince ayanlar vergi toplama işini de almışlardır. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren vergi alma gücünü tamamen ellerine almışlardır. Devletin bunun karşılığında herhangi bir ücret ödememesi

⁹⁰ BOA. C. ML. 212/8712, 29 Safer 1181/27 Temmuz 1767.

üzerine, verdiği hizmetin karşılığını kazalardan alınmıştır. Bu durum da ileriki zamanlarda suistimal edilmiş, alması gereken ayanlık ücretinden daha fazla vergi almıştır.⁹¹ Ayanların bu gücü sebebiyle tüccar ve esnaf grubu ayanların desteğini alarak hem kendi aralarında hem de devlette ayrıcalık elde edeceğini varsaydıkları düşünülebilir.

Denetim araçlarının yoksunluğu kaçakçılığın uzun süre devam etmesine neden olmuştur. Kamu düzeninin bozulmasında devletin yetkilendirdiği görevlilerin dahil olması halkın güvenini zedelemiş, reayanın haksız kazanç elden memurlara karşı elinde bulundurduğu ürünleri yasadışı elden çıkarmak istemelerine yol açmıştır. Reayadan keyfi vergilerin toplanması ve devlet denetiminin zayıf olması sebebi suçların artmasına yol açmıştır. Valilerin ve mütesellimlerin görevlerini suistimal etmeleri halkta huzursuzluk çıkmasına ve kontrolün yitirilmesine yol açar.⁹²

İstanbul'da asayiş 18. yüzyılda artan suç oranlarıyla iyice karışık bir hale gelmeye başlamıştı. Özellikle III. Selim'in döneminde İstanbul'daki vaziyet ardı arkası gelmeyen çeşitli suçların olması ve asayişin bozulmasıdır. Aşırı kalabalık, artan nüfus, yangın, salgın hastalıklar ve artan suç oranı göçlerin sonucunda başkente akın akın gelen insanlardan kaynaklı olduğu düşünülmektedir. Görevlilerin ihmalkarlığı ve yetkilerini suistimal etmeleri mevzu bahistir. Sultan Selim ise bir dizi çözüm üretmiştir. İstanbul'a gelen kişileri sınırlandırmak ve gelen her kişinin başkentte bir kefilinin olması şartıdır. Bu amaçla 'nizam-i teftiş-i İstanbul' adıyla bilinen bir uygulama dahi başlatmıştır. Zabıta görevlilerine teftiş yetkisi vererek asayiş-i sağlamak hususunda görevlendirilmişlerdir. Zabıta görevlilerine İstanbul'da gelen kişilerin girişini engellemesi emredilmiştir. Eğer başkente girebildilerse de sıkı bir denetim altında tutulması gerektiği zabıta memurlarına bildirilmiştir. Sultan Selim, önüne geçilemeyen suç artışının nedeni olarak kanunların yetersiz olmasını ve memurların yetkilerini kötüye kullanması gerekçe olarak gösterir.⁹³

⁹¹ M. Özdeğer, 'Osmanlı Devlet Teşkilatında Ayanın Mali ve İdari Yönetime Müdahale Devri'. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt: 50, sayı: 1-4, 2011, s. 84.

⁹² Y. Koç, '149 Numaralı Mühimme Defteri, (1155-1156/ 1742-1743) İnceleme-ÇeviriYazı-Dizin', Yüksek Lisans Tezi, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2011.

⁹³ B. Başaran, 'İstanbul'da Asayiş ve Karışıklık', *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza 18. 20. Yüzyıllar* içinde, N. Levy, A. Toumarkine (ed.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1986, s. 119.

18. yüzyıldaki suç ve asayiş arasındaki bağlantı doğru orantılıdır. Asayişin bozulması, görevli memurların yetkilerini kullanamamaları veyahut kendilerinin bizzat suça dahil olmaları İstanbul'u keşmekeşe sürüklemiştir. Bu durum, diğer suç oranlarının artmasına veya dikkate alınmamasına yol açabilir. Buradaki en önemli sorun ise kaçakçılık suçuna o dönemin bakış açısıyla bakılmaması da olabilir. Asayişin sağlanması için suçlar belli bir önem ölçeğine sahip olabilir. Ayrıca, bu kişilerin zihniyeti başka dönemin insanları ile aynı parametrelere sahip değildir. Suç ve yoksulluk, insan varoluşunun bir parçasıdır. Ahlaki çöküntü sonucunda oluşan suç faaliyetleri bir toplumsuz düzensizlik anlamına gelmemektedir.⁹⁴ Toplumda dönemin şartlarına bağlı olarak kaçakçılık eylemi bir varoluş meselesi olarak görülmekte ve toplumsal düzeni bozduğu düşünülmemektedir. Kaçakçılık her ne kadar suç teşkil etse de bir cinayet davası kadar ya da başkentteki bir isyancı kadar aynı öneme sahip olmayabilir. Bu insanların gündelik deneyimlerini modern insanın deneyimleriyle aynı kulvara konulmamalıdır. Ferdan Ergut'un da altını çizdiğine göre geçmiş başka bir ülkedir.⁹⁵ Bu düşünceye göre zihniyet meselesi, suç ve ceza uygulamalarında elzemlik taşır. Bu sebeple, kaçakçılık suçu ve bu suçu işleyen kaçakçılar için bazı yaptırımlar olsa da hem görevlilerin ihmalkarlığı hem de yaşanan asayiş sorununun bu suçun önüne geçilememesinin en önemli sebeplerinden olması olasıdır.

Sadece bölgesel ayanlar ve memurlar için değil askeri güruhun da ticarete atılması esnafın sömürülmesine ve işlerin kızıışmasına neden olmuştur. İstanbul'da yeniçerilerin birçok meslek alanında faaliyet yürüttüğü bilinmektedir. Kıdemli olan yeniçeriler, esnaf kethüdalıklarına getirilmiştir. Örneğin; İstanbul'da Karagümrük ve Atpazarı arabacılık kethüdalığı vazifesi, yevmiyelik olarak 40 akçe karşılığında eski Mısır yeniçerisine ağasına verilmiştir. Devletin ise yeniçerilerin başka meslekler almasına karşı bir tepkisi yoktur. Zaman zaman bu yeniçerilerin sürgün cezası aldıkları veya başka kalelere gönderilip kalebend edildiği bilinmektedir. Fakat esnaflık yaptıkları için değil; narh ve nizama uymadıkları için bu cezaları almışlardır. Islah-ı nefis eden yeniçeriler özür mektuplarını padişaha arz ederek özgürlüklerini talep etmiştir. İstanbul'daki zanaatkârların ne kadarı yeniçeri olunduğu bilinmese de

⁹⁴ C.S. Fitzgerald, 'Historical Theories of Crime and Delinquency'. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, cilt: 21, sayı: 13, 2011, s. 297-311.

⁹⁵ F. Ergut, *Tarihin Hakikatleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021, s. 93-94.

18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde İstanbul'daki bazı zanaat loncalarının ve esnafların yeniçerilerin hakimiyetinde olduğu söylenebilir.⁹⁶

Vasıflı üyelerin oluşturduğu loncalara eğitimsiz ve vasıfsız katılan yeniçeriler, bazı esnaf grupları için sorun teşkil ederken; başka esnaflar için bir koruma alanı yaratmıştır. Yeniçerilerin sağladıkları ayrıcalıkları elde etmek için yeniçerilerin hakimiyetine girmek ve onların desteğini kazanmak kendi güvenlikleri açısından veyahut siyasi bir destek görmek istemelerinden dolayı önem teşkil ediyordu. Ayrıca esnaf arasından yeniçeri ocağına giren kişilerin olması da yeniçerilerin esnaflaşmasını ve uyum sağlamasını kolaylaştırmıştır.⁹⁷ Bu durum siyasi olarak kötü sonuçlar doğurmuştur. Zira, esnaf grubunu yanına alan yeniçeriler için İstanbul'da önemli derecede bir siyasi güç elde etmiştir.

Yeniçeriler tarafından çıkarılan çok sayıda isyanın altında yatan önemli güçlerden biri de ekonomik olarak güç elde etmiş olmalarıdır. Karlofça ve Pasarofça antlaşmaları sonucunda Osmanlı Devleti, Avrupa ile savaşa girmeme kararını aldı. Bundan sonrası için barış dönemi adlandırdığı yeni bir döneme geçiş yapıldı. Lale Devri olarak nitelendirilecek bu yeni dönemde saray huzurlu ve savaştan uzak yaşamak istemiştir. III. Ahmet ve Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa önderliğindeki Lale Devri'nde Avrupa ile ticaret daha artmıştır. Avrupa ile artan ticaret, tüccarlar arasında sermayenin hızla büyümesine yol açtı. Özellikle İstanbul esnafı, bu ticaretin içinde yer alıyordu. Serbest girişimdeki artış ve sermaye birikimi "Devlet kapitalizmi" veya Osmanlı sanayisinin çoğunluğunun dayandığı kontrollü tekelci aygıt, devlet tarafından etkili bir şekilde kontrol edilememiştir. Devlet kurumlarında yolsuzluk ve rüşvet, yetkililerin kontrol eksikliğini göstermektedir. Serbest girişimdeki artış Osmanlı'nın sanayileşme çabalarının hayal kırıklığına uğramasına da katkıda bulundu.⁹⁸ 1711 yılında Rusya ile 1715 yılında ise Venedik ve Avusturya ile savaşta olunması sebebiyle askerlere verilmesi gereken maaşın ödenmesinde zorluklar yaşanılmıştır.

⁹⁶ F. Zarinebaf, *Crime and Punishment in İstanbul 1700-1800*, University of California Press, London, 2010, s. 40.

⁹⁷ C. Çiftçi, 'Osmanlı Taşrasında Yeniçerilerin Varlığı ve Askerlik Dışı Faaliyetleri'. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sayı: 20, 2010, s. 41.

⁹⁸ H. Sarioğlu, 'Sıvış Yılı Buhranları'. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt: 27, sayı: 1-2, 2011, s. 75-111.

Yüksek vergiler, daralan sınırlar ve tarımdaki gerileme 18. yüzyılın başlarında benzeri görülmemiş illerden şehirlere bir göçle sonuçlandı. Göçmenler ve mülteciler sadece Türklerden veya Müslümanlardan oluşmuyor, aynı zamanda çeşitli etnik kökenlerden de oluşuyordu. Bunlarda biri de Arnavutlardır. İstanbul'a sığınmacı akını hali hazırda olan işsizlikte büyük artış olmasına neden oldu. Aç ve işsiz kalabalıklar ayaklanmaya ve isyan etmeye eğilimliydi. Bunlardan en önemlisi ise Patrona Halil isyanıdır. Devlet harcamalarına yönelik yurt içi ihtiyacı karşılayamayan Babıali, gelir getirici yeni önlemler ve vergiler uygulamaya zorlandı. Eşref Şah'a karşı olan savaşın gereksinimlerini karşılamak adına ek vergiler alınması halkı zor duruma soktu. Sadrazamın ekonomik önlemleri sadece yeniçerileri ve taşra askerlerini yabancılaştırmakla kalmadı, reaya üzerindeki yük arttı. Aynı zamanda esnaf ve üst orta gelirli kişiler üstünde yeni talepler de ortaya çıktı. Bu isyanın altında ekonomik nedenler olduğu kadar kültürel faktörler de etkilidir. Çünkü Lale Devri sadece barış dönemi olarak değil aynı zamanda imparatorluğun tekrardan organize olması ve modernizmi uygulamaya çalışıldığı bir dönemdir. Bu isyana sadece yeniçeriler değil aynı zamanda ulemeden bazı din alimleri ve İstanbul halkı da dahil olmuştur. İsyancılar, reformu hararetle isteyen padişahı tahtan indirmiş ve sadrazamın idam edilmesine yol açmıştır. Sosyal, ekonomik ve etnik unsurlar 1730 isyanını körükleyen ana unsurlar iken; kültürel faktörler de önemlidir. Çünkü Patrona Halil isyanı, Osmanlı tarihinin sosyo-ekonomik bir dönemi noktaladığı gibi aynı zamanda kültürel bir süreci de sonlandırmıştır. Bu durum gösteriyor ki ıslahatçı bir sultanın ve yetkililerin Avrupa'nın kültürünün modernite adı altında Osmanlı kurumlarında uygulanmasının hoş karşılanmayacağını göstermesi açısından önemlidir.⁹⁹

Tüm bu ekonomik, kültürel, siyasi, dini ve toplumsal faktörler, kaçakçılık üzerinde denetimin neden az olduğunu göstermek açısından önemlidir. Tütün, beraberinde başka bir esnafı da doğurmuştur. Lüleci esnafı, tütünün Osmanlı sınırlarından girişi ve halk tarafından çokça beğenilmesi ve tüketilmesi neticesinde gelişmiş bir alan olmuştur. Osmanlı toplumunda tütün, lüle yardımıyla ya da nargile sayesinde yakıp içiliyordu. Bir başka yöntem ise toz haline getirilip burundan

⁹⁹ R. W. Olson, 'Jews, Janissaries, Esnaf and the Revolt of 1740 in Istanbul: Social Upheaval and Political Realignment in the Ottoman Empire'. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, cilt: 20, sayı: 2, 1977, s. 187-188.

çekilerek kullanılıyordu. Toz haline getirilmesi enfiye adıyla bilinmektedir. Ayrıca ağızda çiğneyerek de tüketebilirlerdi. Fakat en yaygın kullanım şekli lüle kullanılmasıdır. Lülenin ucunda tütünü yerleştirmek için küçük bir hazine bulunur. Diğer ucunda ise dumanı çekmek için çamurdan yapılmış lüle vardır. Dolayısıyla tütünün tüketildiği her yerde yan sektör olarak lüle esnafı da doğmuştur.

Tütün daha önceden Avrupa’da kullanıldığı için lüle imalathaneleri de orada kurulmuştur. Doğal olarak gelen tütün ürünleri aletleriyle birlikte gelmiştir. Özellikle yasaklama döneminde sadece lüle imalatıyla ilgilenen bir esnaf grubu ortaya çıktı. Lüleci esnafı, 1192/1178-1779’daki bir belgeye göre, İstanbul’da Eyüp, Suriçi, Galata ve Üsküdar kazalarında faaliyet yürütmüşlerdir. Buradan anlaşıldığı kadarıyla özellikle Galata kazasındaki Tophane ve Kasımpaşa semtlerinde yoğun olarak mesleklerinin icra etmektedirler. Bu belgeden de anlaşılabacağı üzere bu dört kazanın ayrı ayrı kethüdalarının olmasının yerine tek bir kethüda idaresinde olması için atamasının yapılması hususunda talimat verilmiştir. Bu durum da lüleci esnafının loncalaşğını ve daha organize ve profesyonel hareket ettiklerini gösterir.¹⁰⁰

Tütün ticaretine bağlı olarak gelişen bir diğer yan sektör ise çubukçu esnafıdır. Tütünün tüketim şekline bağlı olarak bağımsız farklı sektörler türemiştir. Zaman içerisinde bulunan bölgenin kültürü ve coğrafi şartlarına kullanım şekilleri ve aletleri de değişmektedir. Osmanlı Devleti’nde en yaygın kullanım şekli lüledir. Fakat zaman geçtikçe lüleye başka ilaveler yapılır. Mesela, uzun çubuklar ya da değerli taşlar eklenir. Osmanlı toplum yaşantısını temsil eden en önemli formlardan biri haline gelmiştir. 17. yüzyılın ikinci yarısında seyyahların anlattıklarına göre lülecilikten ayrı bir meslek grubundan daha bahsedilir. Peçevi tarihinde sadece lüle ismi geçerken; seyyahlar çubukçulardan da bahseder. Bununla alakalı olarak ilk kendisi seyahati esnasında bedevilerin kahve ve çubuk dağıttığına şahit olmuştur. Çubukçu mesleği ile ilgili ilk kesin bilgiler ise 18. yüzyılda karşımıza çıkar. Tamamı Müslümanlardan oluşan özellikle Galata ve Tophane semtinde mesleklerini icra ettikleri bildirilmiştir. Sayıları iyice anlaşılan esnafın loncalaşması ise 1783 tarihini bulmuştur.¹⁰¹

¹⁰⁰ BOA. C.BLD. 113/5606, 19 Şaban 1192/12 Eylül 1778.

¹⁰¹ F. Yılmaz, ‘Osmanlı İmparatorluğu’nda Tütün Sektörünün Yan Kolları Lüleci ve Çubukçu Esnafları’. *İsmail Erünsal Armağanı* içinde, 2014, s. 591-592.

Görsel 1. Mevlevihane’de Tütünü Sanatla Birleştiren Dervişler

Kaynak: Jean Baptiste Vanmour, Dervishes at the Meal, Rijksmuseum, Amsterdam, 1720-1737, Günlük Yaşam Resim Tarzı.

Görsel 2. Kahvehane ve Nargile Kültürü

Kaynak: Carl Frederich Heinrich Werner, In the Caf, Christie’s London, 1871, Suluboya.

2.2.2. Tütün Kaçakçılığının Yapılış Şekilleri

1609 ve 1649 tarihi arasındaki yasaklamalar sebebiyle kaçakçılık büyük oranda artmıştır. Yerli tüccarlar kaçak bir şekilde sahip oldukları tütünleri piyasaya sürmüşlerdir. Aynı zamanda Avrupalı tüccarlar da kaçak yollarla tütünleri Osmanlı topraklarına sokmuştur. Yasaklar 1649 tarihinde kaldırılmasına rağmen yapılmaya devam etmiştir. Zira tütünden alınan gümrük vergisi çok yoğun bir oranda olmasa da kaçakçılık son bulmamıştır. Fakat 9 Ağustos 1688 tarihinde ayrı bir tarifeden alınan gümrük vergisi nedeniyle kaçakçılık tekrardan büyük oranda artmaya başlamıştır. Yenice ve Kırcaali cins tütünlere ayrı gümrük vergisi getirildi. Kıyye başına Yenice tütün cinsine 10 ve Kırcaali tütün cinsine 4 akçe fazla gümrük vergisi alınması kararı tüccarları zor duruma sokmuştur. Bu yeni vergi kararı verilen ağır tepkilerden sonra ve kaçakçılığın tekrardan başlaması endişesiyle kaldırılmıştır lakin diğer eşyalardan ne kadar vergi alınıyorsa tütünden de %12,5 gümrük vergisi alınması kararı uygun bulunmuştur. Fakat bu karar uzun süre devam ettirilemedi. Nedeni ise 1691 tarihinde tütün çiftçisi üzerine konan ağır vergi yüküdür. Ayrıca iptal edilen 1688 tarihli tarife tekrar yürürlüğe konulmuştur. Bu durum kaçakçılığın daha organize yapılmasına sebebiyet verirken aynı zamanda dıravacı olarak nitelendirilen yeni bir suç grubu da oluşmuştur. Sadece tütün kaçakçılığı üzerinde profesyonel bir şekilde organize kaçakçılık yapılmıştır. Tütün tarımına konan nısıf vergisi, vergi vermemek uğruna üretimin kaçak yapılması ve tarım alanlarının yarısını kayıt ettirmesi veyahut tamamen kayıt altına alınmaması ülke ekonomisini olumsuz etkilemiştir. Ayrıca, İstanbul'a sadece 30.000 kıyye tütünün girdiği verilen raporlardan anlaşılmaktadır. Daha provizyonist yaklaşımlarla tütün tarımı ve ticaretine verilen kararlar tepkilerle karşılanmış ve kaçakçılık büyük bir problem haline gelmiştir. Devlet fiskalist bir ekonomik yaklaşım göstererek 1697 tarihinde bu uygulamayı kaldırmıştır.¹⁰² Ayrıca, bundan sonra tütün gümrükleri oluşturarak kontrol altına almaya çalışmıştır. Yine de tüm bu tedbirlere rağmen, ekonomik ve siyasi olayların gelişimiyle kaçakçılığın önüne geçilememiştir.

İstanbul kenti sadece başkent olma özelliğine sahip değildir. Aynı zamanda ticari faaliyetlerde önemli bir liman olma konumundadır. Karadeniz'in bir Türk gölü haline gelmesi ve yabancılara kapatılarak iç pazar haline gelmesi İstanbul'un

¹⁰² Yılmaz, a.g.e., s. 131-132..

stratejik konumunun daha önemli kılmıştır. Bu durum da İstanbul'un fethinden 19. yüzyıla kadar önemli bir ticaret ağının merkezi olmasını sağlar. 18. yüzyılda ise şehrin sosyal ve siyasi durumu karışıktır.

Gümrükte kaçakçılık suçları artış göstermekte ve görevlilerin ise bu duruma izin verdikleri görülmektedir. Yetkilerini suistimal ederek rüşvet alarak kaçakçılığa izin vermekte ve sınırlarda zorbalık yapmaktadırlar. Temel sorun olarak gümrük yetkilileri ve yerel yöneticilerin bazı bahaneler ileri sürerek daha fazla vergi almaya çalışması veya tüccarların ödemekle yükümlü olmadıkları vergileri tahsil etmeye çalışmalarından kaynaklıdır. Gümrük memurlarının kanuna aykırı olarak aldıkları masdariye haricinde peşkeş adını vererek gemide olan mallara ele koyuyorlardı. Gümrük kanununda belirtildiği kadarıyla her eşyadan alınması gereken bedel bellidir. Fakat gümrük görevlileri tezkire akçesi adıyla 20 kuruş tahsil ediyorlardı. Sadece gümrük görevlileri değil levendât taifesi de büyük bir zorluk yaşıyorlardı. Bu kişiler İngiliz tacirlerine şiddet uygulayarak isteklerini gerçekleştirmeye çalışıyorlardı.

Ayrıca, gümrükteki diğer sorunlar ise kente getirilmesi gereken malların başka yerlere götürülmesi de vardır. Sadece gemiciler ve gümrük görevlileri sorun çıkaran değil aynı zamanda tüccarlarda bu rüşvet ve asayiş bozukluğundan faydalanmaya çalışmaktadır. Çoğu zaman gümrük görevlileri ile anlaşıp herhangi bir ödeme yapmadan eda tezkiresi almaya çalışmaktadırlar. Ek olarak; ödeme bilgisi hakkında yalan beyanda bulunarak daha önceden ödeme yaptıklarını ifade ederek mallarını gümrükten çekmeye çalışıyorlardı. Tüccarların düşük vergi ödeme istekleri ve vergiden muaf tutulan iskelelerde mallarını boşaltarak vergiden kaçma teşebbüsünde bulunurlardı.¹⁰³ Bununla ilgili verilmiş kararlar ve fermanlar mevcuttur. Örneğin; bazı kayıkçıların gümrük resmi gerekli olduğundan mallarını varış noktası olan iskeleye değil de başka iskelelere çıkarttığı görülmüştür. Taşıdıkları malların gümrük resimlerini ödememek uğruna kayıklarıyla gümrük önünden geçip gayri iskelelere yanaşarak malları boşaltırlar. Bu kaçakçılık suçuna istinaden ikaz edilmesi gerektiği

¹⁰³ Kocakaplan, a.g.e., s. 259-263.

belirtilmiştir. Aksi takdirde cezai yaptırım olacağına dair Üsküdar, Eyüp kadıları ve Balat, Davutpaşa ve Kapan naiblerine hitaben emr-i şerif yazılmıştır.¹⁰⁴

Vergi vermek istemeyen tüccarlar ve esnaflar gizli şekilde tütün satarak ek gelir kazanmaya çalışmışlardır. Belgelerde bunun örneği de vardır. Üsküp Sancağı Duhan Gümrüğü Mukataasına malikane mutasarrıf olan İbrahim'in payitahta vermiş olduğu bildiri neticesinde büyük bir noksanlık fark edilmiştir. Üsküp'te reayanın vergi vermemek için tütünün iki üç senedir ziraat edildiği halde ahalinin tütün sattıkları tüccarı göstermeyip, dükkânlarında tütün sattıkları belirlenmiştir. Saraydan bekledikleri talep Üsküp valisi ve kadısının konuya vakıf olmaları ve bu konu ile alakalı ferman verilmesidir.

“Üsküp sancağının duhân gümrüğü mukâta’ası ber-vech-i mâlikâne bu kullarının ‘uhdesinde olmakla Üsküb kazâsında kadimden duhân zer’ olunmayub şimdi iki üç seneden berü duhân zer’ etmeleriyle zer’ eyledikleri duhânların tüccâra hafıyyeten fûrûht etmeleriyle fûrûh eyledikleri tüccârı göstermeyüb ve kendiler dükkânda tüccâr misüllü fûrûht idüb gümrük taleb eyledikde bizler dönüm virürüz diyü hasıl eyledikleri duhândan gümrük vermeyüb mâl-ı miriye ve bu kullarına külli gadr etmeleriyle mercûdur ki mezbûrlar dükkânlar da fûrûht eyledikleri duhandan gümrükleri alıverilmek bâbında Üsküb vâlisine ve kadısına hitâben fermân-ı şerif ricâ olunur bâki fermân devletlü ve sa’âdetlü sultânım hazretlerindir.”¹⁰⁵

Tütün kaçakçılığı olarak düşünüldüğünde malın yola çıkması ile devlet kontrolünden vergi veya gümrük bedeli ödemediği kaçırarak gruplardan bir tanesi tütün çiftçileridir. Devletin sıkı kontrolüne rağmen kayıt ettirmediği tütünleri kaçak olarak satma girişiminde bulunmuşlardır. Bu durumun oluşmasında devletin 1697 tarihinde çiftçiler üzerinde koymuş olduğu maktu verginin 40 kıyye ile sınırlandırılmasının da etkisi vardır. Zira, çiftçiler o kadar profesyonelleşmiştir ki ileriki yıllarda gelişen tarımla ve fazla oranda elde edilen hasattan alınan vergi yine 40 kıyye olarak alınmaktaydı. Bu sebeple, 40 kıyyenin üzerinde olan artış ise vergilendirilmemiştir. Artan ürünler ise kaçak olarak satılmaktadır. Bu kısım da ürünün kaçakçılığının yapılmasını kolaylaştırıyordu. Gizlice ürettikleri veya kontrol edildiklerinde sadece

¹⁰⁴ BOA. C.ZB. 12/582, 21 Recep 1204/6 Nisan 1790.

¹⁰⁵ BOA. AE.SAMD.III. 100/ 9885, 07 Şaban 1121/12 Ekim 1709.

kendi tüketimi için üretiminin yapıldığını iddia eden çiftçiler azar miktarlarda pazarlarda veya yakın kazalarda ürünlerini satarlar. Bölgedeki tütüncü esnafı ve bakkallar gümrük vergisi ödememek için alırlardı. Özellikle dıravacı olarak bilinen kaçakçılar bu pazarlarda tütünü topluyordu. Deste ve kirpas denk olarak bilinen tütünü küçük miktarlar halinde başka kazalara taşıyarak anlaşılmış olduğu kişilere satışını gerçekleştiriyordu.¹⁰⁶ 18. yüzyılda bunu fark eden bazı mültezimler vergilendirmeyi 40 kıyye olarak değil 50-100 kıyye olarak temin etmeye çalışmıştır. Bazı yöneticilerin bu müdahaleci tavrı devletin fiskalist yönetim anlayışına uymadığından ve üretimin daimi devam etmesi gerektiğinden Devlet tarafından onaylanmıyordu. Bu sebeple, kaçakçılık konusunda alınan tedbirler de olsa devamlılığı gelmemektedir. Ayrıca çiftçilerin maktu vergiden kaçmak için de bazı yolları mevcuttu. Örneğin; vergi tahsili zamanı geldiğinde mallarının hepsinin daha önceden sattığını veyahut mallarının verimsiz yani kaba cins olduğunu ilerek vergi vermekten kaçınıyorlardı.

Kaçakçılığı ifa eden bir başka grup ise madrabaz ve muktedir kişilerdir. Bu kişiler dıravacıları kullanarak elde ettikleri tütünü belli bir zaman stoklamaktaydılar. Bu kişiler gümrük mültezimleriyle anlaşarak ellerindeki tütünü alarak daha fazla kazanç sağlamak maksadıyla tütünü kaçırmaktaydılar. Düşük gümrük vergisi ödeyerek tütünü gümrükten çekerek belli bir süre stok yaparlardı. Bu mültezimlerin çoğunun genellikle iltizam süresi bitmek üzere olduğu için madrabazlar, düşük taifeden ellerinde çok fazla sayıda tütünü gümrüğe sokmak istediklerini belirtirler. Kabul etmeyenlere ise yeni mültezimi bekleyeceklerini veya başka gümrükle çalışacaklarını söyleyerek iş yaptırmaya zorlarlardı.¹⁰⁷

Madrabaz denilen kişiler sadece tütün alanında değil başka ürünlerin temininde de kaçakçılık yaparlardı. Örneğin; İstanbul'un iâşesi için gerekli et ve buğday gibi temel ihtiyaçların karşılanmasında, Payitaht için gerekli olan zahire ihtiyacı çevre kazalar ve bölgelerden talep edilirdi. Madrabazlar ise gelen ürünlerin daha gelmeden satın alarak depolarına saklar ve ihtiyaç oldukça küçük miktarlarda azar azar satışını yaparlardı.¹⁰⁸ Hatta devletin bu konuda aldığı tedbirler dahi

¹⁰⁶ Yılmaz, a.g.e., s. 132.

¹⁰⁷ Yılmaz, a.g.e., s.135.

¹⁰⁸ C. Çiftçi, 'Osmanlı Döneminde İstanbul İâşesinde Bursa'nın Rolü'. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Dergisi*, sayı: 16, 2004, s. 156.

mevcuttur. Kurban Bayramı zamanları kuzular bizatihi sahipleri tarafından Bilad-ı Selale’de ayaktan satılmasına müsaade ederlerdi. Yani; geliri bunu karşılayamayacak olan halkın narh düzeyini aşmadan satılmasına müsaade edilirdi. Kuzunun arzını artırıp fiyatını düşürmek amaçtı. Devlet, muktedir ve madrabaz olan kişilere engel olmak amacıyla özel mübaşir görevlendirerek muktedirlere satılmadan önce İstanbul’a getirilmesi hedeflenmiştir.¹⁰⁹ Sahte tezkereler düzenleyerek gümrük vergisinin ödendiğini beyan eden kaçakçılığa gümrük görevlileri, yerel yetkililer, tüccarlar ve madrabaz, dıravacı denilen bu kişilerin örgütlü bir şekilde kaçakçılık suçunu ifa ediyorlardı.

¹⁰⁹ Uzun, a.g.e., s. 71.

3. OSMANLI DEVLETİ'NİN UYGULADIĞI YAPTIRIMLAR

Osmanlı Devleti, kaçakçılık suçuna karşı yaptırımları olmuştur. Tütün sektöründeki yaptırımlar kaçakçılığın engellenmesine uzun vadede etkili olamamıştır. Çalışmanın bu kısmında devletin tütün kaçakçılığı ile alakalı tedbirleri ve reayanın gösterdiği tepkilerden bahsedilecektir. İstanbul'daki tütün kaçakçılığı ile ilgili alınan kararlar, çıkarılan fermanlar ve buna dair örnekler verilerek çeşitlendirilecektir. Kaçakçılığın ne zaman büyük bir sorun haline geldiği ve hangi dönemlerde bu suç oranının arttığı meselelerine bu bölümde cevap aranacaktır. Kaçakçılığın oluşmasında ve artmasındaki temel sebeplerden yukarıda bahsedilmiştir. Suçun işlenmesinde ekonomik, siyasi, dini ve toplumsal hareketlerin etkisi çok büyüktür. Osmanlı'nın içinde bulunduğu iç ve dış sorunlar, devletin başka yöne odaklanmasına ve görevlendirilen memurların denetimsizliği kaçakçılığın artışında en önemli nedenlerdendir. Bu sebeple divana arz edilen şikayetlerde yetkililerin işledikleri suçlar da mevcuttur. Babiali de bu konuları divanda işleyerek gerekli kararlar alınır ve yaptırımları uygulanmaya geçer. Çalışmanın üçüncü bu bölümü bu konuya odaklanmıştır.

3.1. İstanbul'da Tütün Kaçakçılığı Üzerine Alınan Önlemler

Tütün üzerine ilk yasaklar 1609 tarihinde yaşanmıştır. Tütün, Osmanlı topraklarına girdiği süre sonrasında kısa süre içerisinde yayılmıştır. Halk arasında gittikçe yaygınlaşan tütün sebebiyle halk işlerini boşlamış ve esnaf dükkânlarını ihmal etmiştir. Hastalıklar artmış ve ölümler çoğalmıştır. Her ne kadar sebep olarak halkın sağlığı düşünüldüğü farz edildiyse arkasında mali nedenler de mevcuttur. Sarayların aydınlatılması için gerekli olan mumlar için balmumu ihtiyacı çok yüksektir. Saray ise balmumu ihtiyacını Manisa ve Biga yörelerinden temin eder. Buralardan yeterli sayıda balmumu gelmeyince soruşturma sonrasında balmumunun tütün arazilerinden böceklenme olmaması için kullanıldığı öğrenilmiştir. Talebin çok olması sebebiyle fiyatların yükselmesi, sarayın balmumu tedarikini de zor duruma sokmuştur. Yine de bu karar nihayete ermez ve tütün ekimi ve ticareti devam eder.

Tütüne dair en sert yasaklar ise IV. Murat tarafından çıkarılan kararlardır. Tarihçi Naima Mustafa Efendi, IV. Murat'ın tütünü yasaklamasını ve kahvehanelerin

kapatılmasını arkasında dini sebeplerin yer aldığını yani Kadızadelilerin olduğunu belirtir. Kadızade Mehmet Efendi'nin ölümünden sonra onun fikirlerini savunan ve devam ettiren ulemeden bazı isimler Kadızadeliler olarak anılmaya başlandı. 17. yüzyıl dönemi muhafazakarlıklarıyla özdeşleşen Kadızadeliler dini olarak tütünün haram olduğunu ve kullanılmaması gerektiğini savunurlar. Dini etkilerin olduğu kadar siyasi olarak da sıkıntılı bir durumdur. Zira, kahvehaneler o dönemde mescidin yerini almış sosyal mekanlardı. *Peçevi Tarihi* kitabında bahsedildiği üzere İbrahim Efendi'ye göre çok farklı simaların kahvehanelere geldiği ve burada toplandıkları, sosyalleştikleri bilinmektedir. Özellikle atama bekleyen softaların bu mekanlarda vakit geçirmesi saray tarafından uygun görülmemiştir. Softalar sık sık isyan hareketlerine katılarak taşkınlık çıkarıyorlardı. Kahvehanelerin fesat yuvası olarak lanse edilmesi ve buralarda tütün tüketilmesi sarayı rahatsız etmiştir. Tütünün ayrıca yangınlara neden olacağı düşüncesi de yasaklanmasının nedenlerinden biridir.¹¹⁰

IV. Murad döneminde çıkan büyük yangın sonucunda İstanbul'da çok fazla hasar meydana geldi. Yapılan araştırmalar neticesinde sigaradan kaynaklı yangının çıktığına dair rapor çıktı. IV. Murat ise bunu Allah'tan bir işaret olarak gördü ve kahve ve tütüne hemen yasak getirdi. Kahvehanelerde sosyalleşen ve toplanan halk da bir isyanın merkezi olabileceği düşüncesi de vardı.¹¹¹ Kahvehanelerde toplanan halkın farklı kültürlerden gelmesi ve çeşitli zümrelerden oluşan kişilerden oluşması sarayın karşısında seslerini çıkarabilecekleri kamusal bir mekân haline gelmiştir. Fitne yuvası ve miskinlerin buluşma noktası olarak lanse edilen bu mekânlar ters bir tepkiyle karşılaşmıştır. Bu tepkinin sonucunda, 1633 tarihinde İstanbul'daki tüm kahvehaneler kapatılmıştır.¹¹² Tütün de kahvehanelerde tüketildiği için ve insanları bir araya getiren bir ürün olduğu için yasaklanmıştır.

Kaçakçılığın büyük bir sorun olarak farkına varılmasındaki en önemli olay 1691 yılında tütün ziraatine vergi konulmasıdır. Bu tarihte nısıf vergisinin ilave edilmesiyle tütün çiftçisi ve tüccarlar zorlanmıştır. Zira, daha önce öşür vergisi haricinde herhangi bir ödeme yapmayan çiftçiler, ellerinde olan tütünün yarısını veya

¹¹⁰ F. Karagöz, '17. Yüzyılda Mühimme Defterleri ve Ayntâb/Anteb Şer'îye Sicilleri Örneklerinde Kahvehânelerin Kapatılması ve Tütün Yasaklarının Uygulanması'. *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 10, sayı: 2, 2020, s. 497-498.

¹¹¹ S. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge University Press, New York, 1976, s. 198.

¹¹² A. Yaşar, 'Osmanlı Şehir Mekânları: Kahvehâne Literatürü'. *TALİD*, cilt: 3, sayı: 6, 2005, s. 239.

elden çıkarıp nakit olarak devlete verme yükümlülüğü getirilmişti. Halk da tepkisini üretimi durdurarak göstermiştir. Tütün tarlalarının tam sayısını veyahut hiç göstermeyerek vergi vermekten kaçınmışlardır. Çıkarılan bu vergi neticesinde kaçakçılık etkisini göstermiştir.

Kaçakçılık, yurtdışından getirilen mallar üzerine değil; yurtdışından dışarıya götürülmesi yasak veya kısıtlı olan ürünler üzerinden yapıldı. Bahsedildiği üzere ithalat desteklenirken; bazı malların ihracatının yapılması sıkıntılıydı. Memnu meta olarak nitelendirilen bu ürünleri tüccarlar ellerinde tutarak zarar etmemek ve Avrupa ülkelerinin bu malzemelere olan ihtiyacından dolayı kaçakçılık suçu göze alınırdı. İstanbul önemli bir transit bölgesi olduğu için kaçakçılığın da deniz yolu üzerinden yapılması için uygun bir merkezdi.¹¹³

Bu verilen örnekler tütün tüketimine dönemin anlayışla ve toplumsal durumlar neticesinde konulan yasaklardan bazı örneklerdir. 18. yüzyılda İstanbul'da yapılan tütün kaçaklığı ve Osmanlı yönetimin bu duruma karşı aldığı tedbirlerin etkili olup olmadığından bahsedilecektir. Öncelikle kaçakçılığın en önemli nedenlerinden biri yukarıda da bahsedildiği üzere gümrük vergisi vermek istememelerinden dolayı yapılmasıdır. Devletin gümrükte aldığı tedbirlerden biri yeni bir gümrük sistemi oluşturmaktır. Oluşturulan bu yeni gümrük sistemiyle beraber tütün yetiştirilen 8 kaza birleşip tek bir mukataa olarak bir araya gelirler. Tütünü satın alan tüccarlar nerede bu ticareti yaptılarsa gümrük bedelini de o kazaya ödemekle mükelleftir. Bu demek oluyor ki vergisini ödemeyen tüccarlar satın aldıkları malzemeleri başka yere transfer edemezlerdi. Deniz yolu kullanılarak yapılan bir sevkiyat varsa, yine ticaretin yapıldığı limana gümrük vergisini ödemesini zorunludur. Başka bir mukataaya gidip ödemesini gerçekleştiremez. Bu sistem sayesinde her kaza kendi bölgesinde kaçakçılığa engel olabilir. Ayrıca, mukataalar kolcu adı verilen güvenlik güçlerini kullanarak yollarda herhangi bir taşkınlık yaşanmasına engel olarak güvenliği sağlıyorlardı.¹¹⁴ Sadece satın alınan yerdeki mukataaya gümrük vergisini ödeyip mallarının tezkiresini alıp nakliyesini yaptırabilirler. Osmanlı arşivindeki bu konuyla ilgili örnekler mevcuttur. Örneğin; bir

¹¹³ A. Erdoğan, 'Suç ve Ceza: Osmanlı Toplumunda Bireysel Suçlar ve Cezalar (1559-1609)', Doktora Tezi, *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Sivas, 2019.

¹¹⁴ F. Doğruel, A. S. Doğruel, *Osmanlı'dan Günümüze Tekel*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 51-52.

belgeye göre Kırcaali'de yetişen tütünleri İstanbul duhan gümrük eminine ait tezkireyi taşıyan tüccarlar ürünlerini alıp götürmekle özgür iken; civar köylerdeki bazı kişilerin tezkiresiz ve izin almadan tütün işleriyle alakadar olmaları sorun yaratmıştır. Resmi gümrük vergilerini vermemek adına duhan kaçıran bu kişiler, dıravacılarla anlaşarak fûruht ederek devlet malına zararları dokunduğu gerekçesiyle şikâyet edilmiştir. Çirmen Mutasarrıfı Fazlullah'ın onayı ile bu işle iştigal olan kişiler hakkında sürgün kararı verilmiştir.¹¹⁵

Tütün bey' ve fûruhtunu gümrük dışında icra eden kişiler devletin kasasına verginin girmemesi ve ne kadar tütün alınıp satıldığı kayıt dışı olduğundan ötürü tütün kaçakçılığı yapmaktadırlar. 1763 tarihinde verilen bir örnekte İstanbul Tütün Gümrüğü Emini Mehmed tarafından divana verilen bir dilekçede Hüdavendigar sancağında tütün çiftçisi ve tüccarlar, sahip oldukları tütünün önceki yıla ait hasat olduğunu söyleyerek vergi vermekten kaçınmışlardır. Verilen dilekçede bu durum beyan edilmiş ve buna istinaden ferman çıkarılmıştır. Fermanda bu kişilerin tüm tütünlerine ve kaçakçıların araçlarına el konulmasına karar verilmiştir. Ayrıca, gümrük emini tarafından güvenliği sağlamak amacıyla kolcular tayin edilerek kaçakçılığın önüne geçilmek istenmiştir.¹¹⁶

İstanbul'a yılda 30.000 kıyye kaçak tütünün girmesi raporlarda yazılmıştır. 1691-1697 tarihleri arasında kaçakçılığın artması ve sonucunda yazılan raporlarda İstanbul'a büyük miktarda tütünün girmiş olması endişe vericidir. İstanbul'a getirilmesi gereken malların gümrük noktaları dışında boşaltım yapmaları ve görevlilerle anlaşarak düşük vergi ödeyerek vergiden kaçınmaları ticarete karşılaşılan en büyük problemlerden biridir. Osmanlı Devleti'nde iç ve dış gümrükler birbirine bağlıdır. Bu bağlantı sayesinde geniş bölgelere ağlar şeklide uzantılarla ulaşım ağı kolaylaşır. Bu stratejik pozisyon dezavantaj yaratır çünkü ulaşım ağını kontrol etmek ve denetlemek zorlaşır. İstanbul'a getirilmesi gereken malzemelerin başka iskelede çıkarılması görevlilere rüşvet vererek kaçakçılığa zemin hazırlamaktadır.¹¹⁷ İstanbul'a kaçak girişlerin önüne geçmek amacıyla sıkı önlemler alınmıştır. Bu tedbirlerden biri tütün alacak tüccarın ne kadar miktar satın alacağı ve

¹¹⁵ BOA. C.ZB. 14/669, 06 Şaban 1120/12 Ekim 1709.

¹¹⁶ Ünal, a.g.e., s. 19-20.

¹¹⁷ Kocakaplan, a.g.e., s. 261.

almak istediği için bulunduğu gümrük eminine bildirmesi gerekmektedir. Gümrük emininin izin almalı ve elindeki belgeyle gideceği yerdeki gümrük eminine bunu bildirmelidir. Tüccar, satın alma hakkını elde ederek vergisini öder. Ödemeyi gerçekleştirdikten sonra ise vergisinin ödendiğine dair tezkiresini almak durumundadır. Bu kurala herkes riayet etmek zorundadır. Kurala riayet etmeyen ve vergisini ödemediğine dair belgesi olmayan kişiler için bazı yaptırımlar yapılır. Kaçak ticaret olarak sayılacağı için mallarına el konulur. Ayrıca, taşımacılığı yapan kiracıların da develerine, at ve arabalarına, kayık ve gemilerine de el konulur. Örneğin; Osmanlı arşivinde bununla ilgili kaynaklar mevcuttur. İstanbul ve Tevabii Duhan Gümrükleri Emmini Hasan Ağa tarafından verilen kararda Yenice ve tevabiinde ekilen tütünler için tezkiresi alınmadan çevre karyelerde satışının yapılmaması gerektiği belirtilmiştir.¹¹⁸

Kaçakçılığa önlemek için devletin aldığı önlemlerden biri vergi muafiyetinin kaldırılması olmuştur. Bu uygulama 1697 yılında başlatılmıştır. Bu karara göre devlet, kişinin statüsünün önemi olmaksızın sahip olduğu tüm tütün ekim alanlarından aynı vergiyi almakla mükellefti. Bazı çiftçiler tarım alanlarının has, zeamet veya vakıf toprağında olduğunu iddia ederek vergi muafiyeti elde edebiliyordu. Askeri sınıftan olduğunu söyleyerek de tüccarlar vergi muafiyeti elde edebiliyordu. Bu karar tütün ekim alanlarına sahip herkes için aynı vergi ödemesi olarak eşitlik sağlamaktaydı. Vergi tahsilatını yapacak olan mültezimler ve eminnere ise büyük yetkiler verilerek kaçakçılığının önüne geçmek için oto kontrol sağlanmaya çalışılmıştır.

Yöneticilerin aldığı tedbirlerden bir diğeri İstanbul'daki kaçak tütün ticaretini engellemek için gümrük ve zaptiye görevlilerinin yanı sıra cami imamlarından da destek almak önemli olmuştur. Gümrükten çekilmiş mallar kaçak olarak mahallelere yayılmaktaydı. Güvenlik güçlerinin yetemediği durumlarda halktan destek almak elzem bir durum haline gelmiştir. Mahallelerdeki kaçak tütünleri fark ederek semtin yöneticisine durumu bildirmek imamların görev alanına girmiştir. Semtin yöneticisi ise imamdan aldığı haberi İstanbul gümrük eminine bildirerek durumu çözülmeye çalışılırdı. Gümrük emini ihbarın yapıldığı semte bir vekil atar. Vekil, semtin

¹¹⁸ BOA. C.ML. 479/19543, 29 Muharrem 1135/9 Kasım 1722.

yöneticisi, kadı ve imamdan oluşan dört kişilik grubun ortak kararı ile verilen berat ile şüpheli görülen yerler aranıyordu.¹¹⁹

Osmanlı arşivinde ev ve mekân baskını ile ilgili çıkan arama kararı fermanı mevcuttur. İstanbul Tütün Gümrüğü Emîni tarafından görevlendirilen vekil Kasımpaşa'ya atanmıştır. Vekilin isteği üzerine, Kasımpaşa kadısı, mahalle imamı ve tersane kethüdası ile birlikte gizli tütün bulunan yerlerin aranmasına dair ferman verilmiştir.

“Mahmiyye-i İstanbul'da duhân gümrüğü emîni olan El-hâc Ali Ağâ kullarının vekîli el-hâc Ali kasaba-i Kâsım Paşa da meclis-i şer' de takrîr-i kelâm idüb tüccâr tâ'ifesinden bazıları mücerred gümrük vermemek için duhânlarını kaçırıp hâne duhânlar da ihfâ ve hafîyyeten tedricle fûrûht idüb mâl-i mirî ne gadr etmeleriyle ol makûle mazanne olan mahaller ma'rifet-i şer' le tefahhuz olunmak üzere müvekkil-i mumâ-ileyh yedinde olan berât-ı 'âlişânda tasrîh ve beyân ve mûcibince bir kıt'a emr-i 'âli ihsân olunmağın halâ kasaba-i mezbûre de Emin câmi' Mahallesinde mü'ezzinin karındaşı Mehmed Beş denk duhânını 'Abdulkerim nâm kimesnenin hânesinde ihfâ ve üç denk duhânını dahi El-hâc Ömer zevcesinin hânesinde ihfâ eylediği mesmû' olup ma'rifet-i şer'-i şerîf ve tersâne kethüdâsı ma'rifetiyle tefahhus için vardığım da zikr olunan haneler mesdûd ve mufassal olup ber-vechle duhûl ve tecessüs mümkün olmamakla zikr olunan hâneler ile fimâ-ba'd kasaba-i mezbûre de mazannemiz olan bazı hâneler dahi ma'rifet-i şer'-i şerîf ve tersâne-i 'âmire kethüdâsı ve mahallesi imâmı ma'rifetleriyle feth ettirilip tefahhus olunmak bâbında fermân-ı 'âli ricâsına i'lâm ediyor diyü ilhâh idüb fi'l-hakîka husûs-ı mezbûr minvâl-i meşrûh üzere fermân-ı 'âlilerine muhtâc olmağın vâki' hâl huzûr-ı 'âlilerine i'lâm olundu.”¹²⁰

Bu dönemde uygulanan tedbirlerden biri ise çiftçiler ve tüccarların sahip oldukları tütünleri ruz-ı hızırdan 40 gün önce gümrüğe getirilmesi şartı konmuştur. Zorunlu olarak 18. yüzyılın ortasından itibaren bu tedbir olarak uygulanmaya başlanmıştır. Buna uymayan kişiler için ise cezai yaptırımı vardı. Elleri olan tütün kadarıyla %100 vergi ödemek durumunda kalırlardı. Bu vesile ile tütünleri

¹¹⁹ Yılmaz, a.g.e., s. 139.

¹²⁰ BOA. C.ML. 190/7874, 01 Şaban 1122/25 Eylül 1710.

stoklayarak fiyatların artmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. 1860'lı yıllara kadar bu tedbir uygulanmıştır.¹²¹

3.2. Tütün Kaçakçılığı Suçuna Verilen Cezalar

Osmanlı Devleti, bağlı olduğu dinin kurallarına göre bir hukuk yapısına sahiptir. Boşluk bulunan veya açıklama getirilemeyen kısımlarda padişahlar kanunnameler çıkartarak ve şerî hukuku aykırı olmamak kaydıyla uygulanırdı. Sultan fermanlarının yanı sıra örfî kurallar da geçerliydi. Adet ve gelenekler üzerinden sosyal hayatın düzeni sağlanırdı. Hukuki yapı şerî, örfî ve fermanlardan oluşurdu. Bu kurallara bağlı olarak Müslimler ve gayrimüslimlerin tabi bulunduğu esaslara göre bir hukuk çerçevesinde düzenlenirdi. Şer'i hukuk, Kuran, hadis, icma' ve kıyas gibi temellere dayanır. Örfî hukuk ise gelenekler ve padişahın koyduğu fermanlar dahildir. Sultan, yargı yetkisini kullanır ve tüm kadılar buna tabi olur. Siyasi ve idari konulardan bağımsızdır. Şer'i hukuk ise ulema sınıfı tarafından yorumlanır ve tetkik edilir. Osmanlı Devleti'nde hukuk meseleleri şer'i mahkemelerde Hanefi fıhkı üzerine işlenirdi.¹²²

Osmanlı hukukunda, toplum ve iktisadi hayatın alanlarını düzene sokan ve halkın riayet etmesi gereken kuralları belirleyen yasa şeriattı. Günlük hayatın ve hukuki düzenlemeler şeriate göre düzenlenir. Fakat, şeriatında belirleyemediği ve bir boşluk görülen olaylarda padişahlar kendi fermanlarını çıkartırlardı. Kanunname adını alan bu kurallar sayesinde bir düzen belirlenirdi. Ayrıca örf ve adetlerden kaynaklı düzenlemeler de yapılmaktaydı. Bu kanunnameler, örf ve adetler şeriatın karşısında ve ona aykırı olmayacak kararlar almak zorundaydı. Osmanlı hukukunun kaynağı şeri ve örfî düzenlemelerden gelmektedir. “Kadimden olagelene aykırı iş yapmamak deyimi de buradan gelmektedir”.¹²³

Osmanlı Devleti'nde hukuk yetkisi padişahıdır. Kadılar, yargı gücünü ve yetkisini padişah adına uygulayıp hayata geçirir. Osmanlı hukukunda gerektiği zaman padişahlar, kadıların verdikleri hükümleri bozabilirler ya da görevi başkasına

¹²¹ Yılmaz, a.g.e., s. 140.

¹²² Y. Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 104-109.

¹²³ Genç, a.g.e. s. 45.

devredebilirler. Zaman, mekân ve görev yetki alanı sınırlı olan kadıların mevcut düzenlemeye göre ve davanın konusuna göre İslam hukuku, kanunnameler ve verilen fermanlara göre görevini icra etmektedir.¹²⁴ Hukuk sisteminde kaçakçılık suçu için dini kimliğine göre cezalar verilmesi uygundu. Tütün kaçakçıları için dava edilen ve cezalandırılan kişiler Müslüman mı yoksa gayrimüslim olup olmadığına bakılarak ceza verilirdi. Örneğin; arşiv belgelerinde tütün satışının yapılmaması gereken bir yerde satışını gerçekleştiren suçlular için cezalar verilmiştir. Seyyid Mehmet Tahir imza ve mührüyle verilen karar İstanbul Mahmutpaşa Mahkemesi'nce tasdik edilmiştir. Enfiye mukataası hakkında ortaya çıkan fermana verilen karar şudur: Enfiye mukataası hakkında Kaptan-ı Derya Tosun Mehmed Paşa ve Enfiye mukataasının ber-vech-i malikane Çavuşbaşı Seyyid Osman, Mehmed Emin, Seyyid Mustafa İzzet ve Hacı Yusuf ile Hacı Mustafa'nın ortaklaşa olarak 60.000 kuruş peşinat ile sorumluluğa sahiptir. Bu ferman gereğince enfiye hariçte imal ve satışı yasak olduğundan buna uymayanların varidat-ı mirinin zararına sebep olduklarından dolayı enfiyenin hariçte satışına müsaade olunmaması gerektiği belirtilmiştir. Bu yasağa uymayanların eğer müslim iseler kalabend edilmelerine ve ehl-i zimmetten iseler küreğe konulmaları ve müstemen taifesinden iseler kârhane fiyatı üzerinden götördükleri enfiyeleri belgeleri kendilerine teslim edildikten sonra cezalandırma ve uygulaması elçilerine verilecektir.¹²⁵

Bununla ilgili bir başka örnek ise Üsküdar ve Balyabadra enfiye karhaneleri ile alakalıdır. Daha öncesinde bahsedildiği üzere tütün imalatı ve satışının yapılması herkes için geçerli değildir. Belli kayıtların yapılması ve kendi bölgesinde tütün gümrüğünden ibraz edip tezkiresini alması gerekmektedir. Üsküdar ve Balyabadra karhanelerinde imal edilen enfiyelerden başka yerde imal edilmemesi gerektiğine dair karar mevcuttur. Memalik-i Mahruse dahilinde enfiye yapılması ve bunun haricinde getirilip satılması yasaktır. Bu ticaret memnu olduğundan dolayı gizli enfiye satan kişiler kaçakçılık suçunu ifa etmektedir. Yakalanan kişilerin cezaları ise dini kimliğine göre değişmektedir. Müslüman olan kişiler için kalebend cezası uygulanırken; gayrimüslimler ise enfiyelerin zapt edilmesi ile beraber kürek cezası alması uygun görülmüştür. Müstemen taifesi için ise enfiyelerinin satın alınması ve

¹²⁴ Y. Koç, M. Tuğluca, 'Klasik Dönemde Osmanlı Ceza Hukukunda Yargılama ve Toplumsal Yapı'. *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, sayı: 2, 2006, s. 14.

¹²⁵ BOA. TS.MA.e. 160/50, 24 Şaban 1180/25 Ocak 1767.

elçilikleri tarafından cezalandırılmasına karar verilmiştir.¹²⁶ Bu karardan anlaşılacağı üzere ceza sistemi kişinin dinine göre değişmektedir.

Enfiyenin imal edilmesi ve satılması ile ilgili Osmanlı arşivinde başka örneklerde mevcuttur. Üsküdar kazasında Ayazma Sarayı içindeki Sultan Mustafa Camii Evkafı Mukataasından olan ve aynı civarda bulunan enfiye karhanesinde imal edilen enfiyeler haricinde başka enfiye yapılmamasına dair kararlar mevcuttur.¹²⁷ Enfiyenin devletin belirlediği yerlerde imal edilmesi, başka yerlerde üretimin yapılmamasına dair örnekler vardır. Sadece imalatı değil; üretim sonrası satışın da belli bir nizamla göre yapılması önem teşkil etmektedir. İstanbul ahkam defterlerinden elde edilen bilgiye göre bu konu ile alakalı belgeler ve fermanlar mevcuttur. Örneğin; Üsküdar Ayazma'da ve Balya Badra'da enfiye imal edilmesi ve tahsis edilmesi sadece İstanbul'da bu enfiyenin satılması nizamına izin çıkmıştır. Herşey nizamına göre düzenlenmeli ve herkes bu düzene uymalıdır. Başka yerlerde enfiye üretilmesine ve İstanbul'da satılmasına müsaade olunmamasına dair hüküm verilmiştir.¹²⁸

Enfiye imal edilmesi ve imalatından sonraki satış süreci Devlet nizamına göre kurallar çerçevesinde ilerler. Belli yerler enfiye imal eder. Belli mukataaya bağlı olan tüccarlar bunun satışını gerçekleştirir. 1180/1767-1768 tarihli bir belgede bu konu alakalı olmak üzere bir örnek vardır. Sultan III. Mustafa'nın iradesiyle vermiş olduğu bu fermana göre Üsküdar ve Balyabadra'daki iki enfiye imalatı haricinde hiçbir yerde imal edilmemesi gerektiği buyrulmuştur. Ayrıca, enfiyenin Enfiye Mukataası haricinde kimse tarafından satışının yaptırılmaması ve dışarıdan enfiye imal edilmemesi gerektiğine dair buyruk yeniçeri ağasına, bostancıbaşıya, Galata voyvodasına ve İstanbul gümrük eminine iletilmiştir. Buyruk çıgnendiği takdirde suçlulara karşı bazı yaptırımları olmuştur. Müslümanlar için kalebend cezası verilmekteyken; gayrimüslimler kürek cezasına çarptırılır. Müstemmen taifesinin ise sahip oldukları tütün satın alınır ve cezaları elçiliklere havale edilir.¹²⁹

¹²⁶ BOA. C.ML. 69/3188, 22 Şevval 1205/24 Haziran 1791.

¹²⁷ BOA. C.EV. 205/10229, 19 Muharrem 1173/12 Eylül 1759.

¹²⁸ A. Tabakoğlu, A. Kal'a, *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul Ticaret Tarihi 1*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1997, s. 191-192.

¹²⁹ BOA. TS.MA.e. 726/13, 24 Recep 1180/26 Aralık 1766.

SONUÇ

Amerika kıtasında keşfedilmesinden sonra büyük bir hızla yayılan tütün, Osmanlı Devleti'nde büyük bir tartışma ortamı yaratmıştır. Kahveden sonra tüketim hızı yüksek olan tütün mamulleri kısa süre içerisinde üretimi yapılmaya başlanmıştır. Tütün kullanmak keyfi bir ürün olduğu kadar sosyal statüyü de belli etmiştir. Tütünün ortaya çıktığı ilk dönemler sadece sarayın ve üst sınıfın tükettiği bir ürün olarak görülüyordu. Yaygınlaştıkça halka inmiş ve herkes tarafından bilinmiştir. Ayrıca, ticari bir ürün olarak İstanbul'dan önce Anadolu'da ticaretinin yapıldığı bilinmektedir. Fakat her ne kadar her türlü sosyal tabaka içerisinde yaygınlaşmış olsa da kişinin sosyal statüsünü belli etmiştir. Zira tütün sarmak veyahut enfiye kutusu ve lüle kullanarak tüketmek bireyin mertebesini ve toplumdaki konumunu aşikâr eder.

Önemli bir gelir kaynağı olarak ticareti de yapılmaktadır. Tütüncü esnafı ve buna bağlı olarak gelişen yan sanayi mesleklerinde ekonomiye önemli getirisi olan tütün aynı zamanda münakaşaların da odak noktası olmuştur. Keyfi bir ürün olarak görülmekte olan tütün için özellikle dini kesimin tepkisine yol açmıştır. Caiz olup olmadığı tartışılan noktalardan biridir. Tütünün mubah, mekruh ve haram olup olmadığı konuları üzerinden tartışan ulema sınıfı, hitabet yeteneğini kullanarak reayada lehtar topluyordu hem de Osmanlı sultanlarını etkiliyorlardı. Bu durum, tütünün üretimi ve tüketimi yasaklarının konmasında önemli bir sebeptir. Sadece dini olarak değil, siyasi olarak da bir takım endişeler yasakların alınmasında önemli rol oynamıştır. Tütün kullanımı sebebiyle esnafların işini boşlaması, israfa yol açması, büyük yangınlara sebep olması ve sağlığa zararlı olması gibi nedenler yüzünden tütünün yasaklanmasının arkasında yatan meşru sebeplerdendir. Fakat kahvehanelerde sonra tütünün yasaklanmasındaki en önemli sebep reayanın kahvehanelerde toplanıp siyasi eleştiriler yapmaları ve isyan çıkarabilecekleri endişesidir. Kahvehaneler, tütünün tüketildiği yerlerdendir. Halk bu mekânlarda toplanır, sohbet eder, her konuda bilgi alışverişinde bulunur. Bu sohbetlere kahve ve tütün eşliğinde devam ederler. Bu mekânlarda siyasi olaylardan da bahsedilir. Devlet görevlilerinin eleştirildiği, toplumsal konularda kendi hür fikirlerini belirtildiği bir çeşit toplumsal merkez sayılabilir. 17. ve 18. yüzyıllar, dönemleri gereği iç huzursuzlukların yaşandığı, asker, halk ve valilerin isyan ettikleri ve ayaklandıkları dönemlerdir. İsyanların planlandığı ve organize olduğu yer olarak düşünülen

kahvehaneler gözlem altındadır. Payitaht ise bu tür mekânlarda toplanan insanlara şüpheyle bakmış ve bu tür yerlere yasaklar getirmiştir. Herhangi bir isyanın yaşanmaması uğruna ve reayanın birbirlerini kışkırtmamaları için kalabalık ortamlarda bulunmamaları mühim sayılmıştır. Fakat tütün tüketimi tüm tedbirlere, yasaklamalara, kısıtlamalara rağmen büyük bir hızla devam etmiştir. Tütün kaçakçılığına yol açan etmenlerin arkasında ekonomik, siyasi, dini ve toplumsal hareketlerin olduğu yadsınamaz.

Tütün yapısı gereği her iklimde yetişen elverişli bir üründür. Kırcaali’de yetişebileceği gibi dağlık ve tepelik bölgelerde de yetişebilir. Osmanlı Devleti’nin geniş coğrafyasında tütün tarımını kontrol etmek bir hayli zordur. Tüketiminin artmasına paralel olarak tarım alanları da çoğalmıştır. Bu durum, tütün bölgelerinden alınan verginin kontrolünü zorlamıştır. Devletin 1691 yılında tütün üretimine koyduğu nısıf vergisi halkın tepkisine yol açmıştır. Kaynakları doğrudan hazineye aktarmak için kısa çaplı bu mali krizi çözmek maksadıyla verilen bu vergi üreticiler tarafından sert tepkiyle karşılanmıştır. Nedeni ise bu vergi kazançlarının ya da tarım alanlarının yarısına devletin sahip olması demektir. Bu vergi karşısında üreticiler ya işi kısmi olarak bıraktılar ya da tarım alanlarını sadece yarısını tütün bölgesi olarak kaydettirler. İstenilen sonuç alınamayınca devlet, 1696 yılında bu kararından vazgeçti. Çiftçilerin protestosu istenen sonucu getirmiştir. Devlet, dönüm başına maktu vergi getirmiştir. Ticari boyutuyla tütün gümrüklerinin faal hale gelmesi ve daha organize hareket etmesine vesile olmuştur. Tütün sektörünün yeni bir sanayi alanı olarak alanı genişlemiştir.

Kaçakçılığın artmasında ve önünün alınamamasında devlet otoritesinin eksikliğinden bahsedilebilir. Kaçakçılığın yapılmasındaki en önemli nedenlerden biri vergi vermek istememektir. Esnaf ve tüccarlar, daha fazla kazanç elde etmek ve devlete ödemesi gereken meblağı ödemek istemediği için bu yolu seçmişlerdir. Gümrüklerdeki görevli memurlar, devletin görevlendirdiği yetkililer, gemiciler ve tüccarlar arasında dönen kaçakçılık yöntemleri vardır. Herkes pastadan payını almak amacıyla birlikte hareket edip usulsüzlüğe neden olmaktadır. Memurlar ve gemiciler daha fazla para kazanmak, tüccarlar ise daha az vergi ödemek uğruna bu yolu seçmişlerdir. Denetimin zayıf olması ve memurların görevlilerini suistimal etmeleri suça teşvik eder.

18. yüzyıl dönemi itibariyle iç ve dış ilişkilerde çalkantılı bir dönemdir. İçerde Patrona Halil isyanı gibi geniş çapta hareketler yaşanırken; Karadeniz sınırlarında saldırılar yaşanmaktadır. Lale Devri olarak adlandırılan bu dönemde yüksek gelire sahip ve şatafatlı bir hayat süren yeni bir sosyal zümrenin oluşması reaya ile aralarındaki uçurumu derinleştirmiştir. İran savaşının olumsuz sonuçlanması ve mali krizlerin yarattığı finansal açığı yeni vergiler koyarak halkın tepkisine yol açması saray ile tebaanın arasındaki gerginliği artırmıştır. Nevşehirli İbrahim Paşa'nın barışçıl bir politika yürütmesi ve bir sukunet ortamı yaratmak istemesi yeniçerileri memnun etmemiştir. Üstelik İstanbul'a göç artarak devam etmek ve bu durum da işsizliğe yol açmaktadır. Savaşların olumsuz sonuçlanması, işsizliğin artması ve göçler sebebiyle köylerin boşalmasıyla üretimin azalması gibi sorunlar isyana giden yolda önemli nedenlerdir. Savaşlardan istenilen ganimetlerin elde edilememesi askeri zümrenin tepkisine neden olmuştur. Kazançları etkilenen askerler ticarete atılarak ve başka mesleklere yönelerek farklı iş alanları aramışlardır. Bu durum, lonca sistemine zarar vermiştir.

Tütün sektörü gelirinin fazla olması ve hazineye ciddi getiriler sağlaması açısından kazancı bol bir meslek dalıdır. Yeniçerilerin gedik belgesine sahip olması ya da tüccarlarla iş birliği yaparak kazançlarına ortak olmak istemeleri lonca sistemini çürütmektedir. Nedeni ise lonca birliği çıraklıktan kalfalığa ve sonrasında ustalığa kadar devam eden uzun bir süreçtir. Gedik belgesi alan kişiler dükkân kiralayabilir ya da kiraladıkları dükkânları başka kişilere kiraya verebilir. Aynı zamanda birden fazla meslek icra edilebilir. Askeri sınıfın bu meslekle iştigal olması ve tütün ticaretini tekeline almaya çalışmaları tütüncü esnafını zorlamıştır. Sadece askeri sınıf değil aynı zamanda bölgesel ayanların da gücü eline almak istemeleri ve bu ticareti tekeline almak istemeleri tütüncü esnafını kaçakçılığa iten dolaylı etkenlerdendir. Bu mevzuda merkezi otoritenin denetimsizliğinden ve eksikliğinden bahsedilebilir. Bu durum esnafların güçlü kişilerin ya desteğini alacak ya da karşılarında duracak bir pozisyonda bıraktığı için tütüncü esnafı kaçakçılığa yönelmektedir.

İstanbul'da yapılan tütün kaçakçılığı daha çok gümrüklerde yaşanmıştır. İstanbul bir transit bölgesi olarak büyük ve canlı bir merkezdir. Üretim bölgesinden alınan mallar İstanbul'da getirilir ve burada depolanır. Fakat İstanbul'a getirilen bu

ürünler İstanbul tütün gümrüğünde değil farklı iskelelerde çıkartılarak vergiden kaçınılmaya çalışılırdı. Vergiden kaçınma, rüşvet ve usulsüzlükler üretiminden dağıtımına kadar yaşanan büyük problemlerdendir. Devletin tütün gümrüklerini organize etmek için kurumsallaştırmaya çalışması yaşanan yolsuzluklar ve görevi suistimal etmek gibi sebeplerden dolayı istenen başarı elde edilememiştir.

Tütün kaçakçılığının hızla devam etmesi, Osmanlı Devleti'nin kaçakçılık suçuna bakışı ile düşünülebilir. Zira Osmanlı hukukunda kaçakçılık, kaçırılan metaya göre de değişebilmekteydi. Buradaki tartışılmak istenen olgu tütün kaçakçılığı suçunun dönemin insanların anlayışında ciddi bir suç olarak görülüp görülmediği konusudur. Verilen cezalar, uygulanan yaptırımlar, kaçakçılığın önüne geçememiştir. Zira, İstanbul'da ev ve mekan arama fermanları dahil olmak üzere kaçak tütün her yerde aranmıştır. Fakat verilen cezalar caydırıcı olmamakla beraber daha çok ekonomik surettedir. Ayrıca, verilen cezalar dini kimliklerine göre de değişebilmektedir. Müslümanlar için kalebend cezası uygulanırken; gayrimüslimler için kürek cezası verilmektedir. Osmanlı topraklarında olan yabancılar yani müstemen taifesi içinse ellerindeki tütünü satın alıp cezayı elçiliklerine havale etmişlerdir. Verilen bu cezaların caydırıcı özelliğe sahip olmadıklarını ve bir sonuç alınamadığı tespit edilmiştir. Zira tütün kaçakçılığı hız kesmeden devam etmiştir.

KAYNAKÇA

- Akpınar, M. R. ‘Kadıızadiler ve Sivasiler Arasındaki Fıkhi Tartışmalar’, Yüksek Lisans Tezi, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2009.
- Altunsoy, B. ‘Osmanlı Devleti’nde Tütün Kaçakçılığına Karşı Bir Örgütlenme: Reji Kolcuları ve Uygulamaları’, Yüksek Lisans Tezi, *Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Bursa, 2021.
- Akarlı, E. D. ‘Gedik: Implements, Mastership, Shop Usufruct, And Monopoly Among Istanbul, Artisans 1750-1850’. *Wissenschaftskolleg Berlin Jahrbuch*, 1986, s. 223-232.
- Akdağ, M. ‘Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri 1730-1839’. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt: 8, sayı: 14, 1963, s. 51-61.
- Alkan Günay, N. ‘18. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetim Düzeninin Sosyo-Kültürel Yapıya Etkileri (Bursa Örneği)’, Doktora Tezi, *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Bursa, 2010.
- Arıkan, Z. ‘Midilli-İstanbul Arasında Zeytinyağı Ticareti’. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt: 25, sayı: 40, 2006, s. 1-28.
- Arıkan, Z. *Osmanlı İmparatorluğu’nda İhracı Yasak Olan Mallar (Memnu Meta) Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1991.
- Atar, A. ‘XVIII. Yüzyılda Yayınlanmış Fetva Mecmualarına Göre Osmanlı’da İktisadi Hayat’, Doktora Tezi, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2015.
- Aygün, N. ‘XVIII. Yüzyılda Trabzon’da Ticaret’, Doktora Tezi, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2002.

- Aynural, S. 'Selim III Döneminde İstanbul'da İktisadi Hayat(1789-1807)', Doktora Tezi, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 1989.
- Aynural, S. 'XVIII. Ve XIV. Yüzyıllarda Osmanlı Esnafında Üretim Anlayışı ve Organizasyonu'. *Türk Dünyası Araştırmaları*, cilt: 46, 1988, s. 355-362.
- Aynural, S. '19. Yüzyıla Girerken İstanbul Esnafının Hiyerarşik Yapısı'. *Journal of Social Policy Conferences*, sayı: 37-38, 2012, s. 125,131.
- Başaran, B. 'İstanbul'da Asayiş ve Karışıklık', *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza 18. 20. Yüzyıllar* içinde, N. Levy, A. Toumarkine (ed.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1986, s. 116-134.
- BOA. AE.SAMD.III. 100/9885, 07 Şaban 1121/12 Ekim 1709.
- BOA. C.EV. 205/10229, 19 Muharrem 1173/12 Eylül 1759.
- BOA. C.ML. 190/7874, 01 Şaban 1122/25 Eylül 1710.
- BOA. C.ML. 479/19143, 29 Muharrem 1135/9 Kasım 1722.
- BOA. C.ML. 69/3188, 22 Şevval 1205/24 Haziran 1791.
- BOA. C.ML. 353/14492, 29 Recep 1229/17 Temmuz 1814.
- BOA. C.BLD. 113/5606,19 Şaban 1192/12 Eylül 1778.
- BOA. C.ZB. 14/669, 06 Şaban 1120/12 Ekim 1709.
- BOA. C.ZB. 12/582, 21 Recep 1204/6 Nisan 1790.
- BOA. TS.MA.e. 726/13, 24 Recep 1180/26 Aralık 1766.
- BOA. TS.MA.e. 160/50, 24 Şaban 1180/25 Ocak 1767.
- Bozpınar, C. ve Teoman, Ö. 'İktisadi Zihniyet Perspektifinden Osmanlı Tütün Sektörü'. *Fiscaoeconomia*, cilt: 7, sayı: 1, 2023, s. 483-507.
- Boztepe, M. 'Osmanlı Devleti'nin Taşra Yönetimini Şekillendiren "Merkeziyetçilik" Yaklaşımı Ve Günümüze Etkileri'. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 36, Nisan 2013, s. 1-14.
- Bulut, M. 'Erken Modern Dönem Osmanlı Ticaret Literatürüne Genel Bir Bakış'. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, 2003, s. 219-244.

- Çakır, C. Akkuş, Y. ‘Osmanlı İstanbul’unda Ticaret’, *Antik Çağdan’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, İSAM, cilt: 6, s. 154-199.
- Çelebi, K. *Mîzânü’l-Hakk fî İhtiyari’l-Ehak*, (Çev. O. Ş. Gökyay, Prof. Dr. S. Uludağ), Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2008.
- Çiftçi, C. ‘Osmanlı Taşrasında Yeniçerilerin Varlığı ve Askerlik Dışı Faaliyetleri’. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sayı: 20, 2010, s. 27-57.
- Çiftçi, C. ‘Osmanlı Döneminde İstanbul İaşesinde Bursa’nın Rolü’. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Dergisi*, sayı: 16, 2004, s. 153-171.
- Doğruel, F. ve Doğruel A. S., *Osmanlı’dan Günümüze Tekel*, Tarih Vakfı, İstanbul, 2000.
- Durmuş, A. ‘XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Kadızadeliler Sivasiler Arasında Müsâfaha-İnhinâ Tartışmaları’. *İslami Araştırmalar Dergisi*, cilt: 5, sayı:1-44, 2021, s. 44-60.
- Durmuş, A. ‘Osmanlı’da Dini-Siyasi Bir Yapılanma Olarak Kadızâdeliler Hareketi’, Doktora Tezi, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2020.
- Efendi, H. H. *Telhîsü’l-Beyan fî Kavânîn-i Âl-i Osman*, (Çev. S. İlgürel), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.
- Efendi, N. M. *Naima Tarihi*, (Çev. M. İpşirli), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- Elibol, N. ‘XVIII. Yüzyıl Osmanlı Dış Ticaretiyle İlgili Bazı Değerlendirmeler’. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 6, sayı: 1, Haziran 2005, s. 61-76.
- Erdoğan, A. ‘Suç ve Ceza: Osmanlı Toplumunda Bireysel Suçlar ve Cezalar (1559-1609)’, Doktora Tezi, *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Sivas, 2019.
- Ergut, F. *Tarihin Hakikatleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021.
- Er-Rûmî el-Akhisârî, *Tütüin İçmek Haram Mıdır? Bir Osmanlı Risalesi*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2015.

- Erdölek Kozal, Ö. ‘Wallerstein ve Dünya-Sistem Yaklaşımı: Bir Yeniden Değerlendirme’. *Ekonomi-Tek*, cilt: 9, sayı: 2, 2020, s. 101-127.
- Faroqhi, S. *Osmanlı İmparatorluğun ve Etrafındaki Dünya*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010.
- Fitzgerald, C.S, ‘Historical Theories of Crime and Delinquency’. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, cilt: 21, sayı: 13, 2011, s. 297-311.
- Geçer, L. ‘XVIII. Yüzyıl Ortalarında İstanbul’un İaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi’. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları*, cilt: 11, sayı: 1-4, 1949, s. 397-416.
- Genç, M. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2014.
- Göktepe, K. ‘İstanbul’un İaşesinin Temini Meselesi ve İstanbul’un İaşesine Katkı Sağlayan Bir Merkez: Tekirdağ Kazası (XVIII.-XIX. Yüzyıllar)’. *Belleten*, cilt: 81, sayı: 857-916, 2017, s. 854-915.
- Grehan, J. ‘Smoking and “Early Modern” Sociability: The Great Tobacco Debate in the Ottoman Middle East (Seventeenth to Eighteenth Centuries)’. *The American Historical Review*, cilt: 111, sayı : 5, 2006, s. 1352–1377.
- Güran, T. ‘İstanbul’un İaşesinde Devletin Rolü (1793-1839)’. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt: 44, sayı: 1-4, 1986, s. 245-275.
- Han, A. ve Yıldırım, O. ve Çelik, G. ve Seven, Ağır, M. ve Engin, H. ‘Osmanlı İktisat Tarihinin Konusu Olarak İstanbul’un Hububat, Et ve Deri İhtiyaçlarının Tedariki: Kurum ve Uygulamalar (1744-1807)’, 2014, <https://search.trdizin.gov.tr/tr/yayin/detay/614268>, s. 1-93.
- Halaçaoğlu, Y. *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.
- İnalcık, H. *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar -1*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.
- İnalcık, H. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Ocak 2013.

- İstanbul Kadı Sicilleri: İstanbul Mahkemesi 94 Numaralı Sicil (1222)*. Haz. Kenan Yıldız, proje yön. M.Akif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: İSAM Yayınları, 2019.
- İstanbul Kadı Sicilleri: İstanbul Mahkemesi 148 Numaralı Sicil (1222)*. Haz. Kenan Yıldız, proje yön. M.Akif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: İSAM Yayınları, 2019.
- Karagöz, F. '17. Yüzyılda Mühimme Defterleri ve Ayntâb/Anteb Şer'ıye Sicilleri Örneklerinde Kahvehânelerin Kapatılması ve Tütün Yasaklarının Uygulanması'. *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 10, sayı: 2, 2020, s. 494-554.
- Kalaycı, M. Öztürk, E. '18. Yüzyıl Osmanlı Coğrafyasında Tütünün Sosyo-Kültürel Zeminine Dair Bir Metin:Ebû Sehl Nu'mân Efendi ve *Taḥlîlu'd-Duḥān* Adlı Risâlesi'. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 58, sayı: 1, 2017, s. 1-45.
- Karta, N. '17. ve 18. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile İktisadi İlişkileri'. *Turkish Studies*, cilt: 8, sayı: 11, 2013, s. 163-173.
- Kocakaplan, S.Ç. 'İstanbul gümrüğü (1750-1800): Teşkilat ve Ticaret', Doktora Tezi, *Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2014.
- Koç, Y. '149 Numaralı Mühimme Defteri, (1155-1156/1742-1743) İnceleme-ÇeviriYazı-Dizin', Yüksek Lisans Tezi, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2011.
- Koç, Y. Tuğluca, M. 'Klasik Dönemde Osmanlı Ceza Hukukunda Yargılama ve Toplumsal Yapı'. *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, sayı: 2, 2006, s. 7-24.
- Koyuncu, A. 'Osmanlı Hukukunda Esnaf Gediği'. *II. Türk Hukuku Tarihi Kongresi Bildirileri*, İstanbul 13-14 Mayıs 2016.
- Mantran, R. *XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, (Çev. M. A. Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara, 1995.
- Mete, Z. 'XV. ve XVI. Yüzyıllarda Muğla ve Yöresi', Doktora Tezi, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2004.

- Olson, R. W. 'Jews, Janissaries, Esnaf and the Revolt of 1740 in Istanbul: Social Upheaval and Political Realignment in the Ottoman Empire'. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, cilt: 20, sayı: 2, 1977, s. 185-207.
- Özdeğer, M. 'Osmanlı Devlet Teşkilatında Ayanın Mali ve İdari Yönetime Müdahale Devri'. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt: 50, sayı: 1-4, 2011, s. 69-132.
- Özen, Ş. 'Tütün', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, cilt: 42, İstanbul, 2012, s. 5-9.
- Özkaya, Y. *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020.
- Pamuk, Ş. *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.
- Pamuk, Ş. 'Real Wages Around the Eastern Mediterranean in Comparative Perspective, 1100-2000'. *Research in Economic History*, cilt: 23, 2005, s. 209-228.
- Panzac, D. 'International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire During the 18th Century'. *International Journal of Middle East Studies*, cilt: 2, sayı: 24, 1992, s. 189-206.
- Sarioğlu, H. 'Sıvış Yılı Buhranları'. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt: 27, sayı: 1-2, 2011, s. 75-111.
- Saylan, Ş. '17. Yüzyıl Osmanlısında Bir Tütün Müdafaası: Ahmed Devleti'nin Risâletü'l-İnsâfiyye fî Bahsi'd-Duhâniyye Adlı Risâlesi'. *dergiabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi)*, cilt: 8, sayı: 1, 2020, s. 27-57.
- Schmidt, P. 'Yeni Çağ Avrupa'sında Tütün Ticareti ve Tütün Tüketimi', *Tütün Kitabı* içinde, E. Gürsoy Naskali (ed.), Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 485,494.
- Shaw, S. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge University Press, New York, 1976.
- Stergiopoulos, D. 'Tobacco Cultivation and Trade in Kavalla and the Ottoman Financial Policy: A Case of Financial Growth in the Late Ottoman Empire'. *Advances in Historical Studies*, cilt: 5, 2016, s. 92-101.

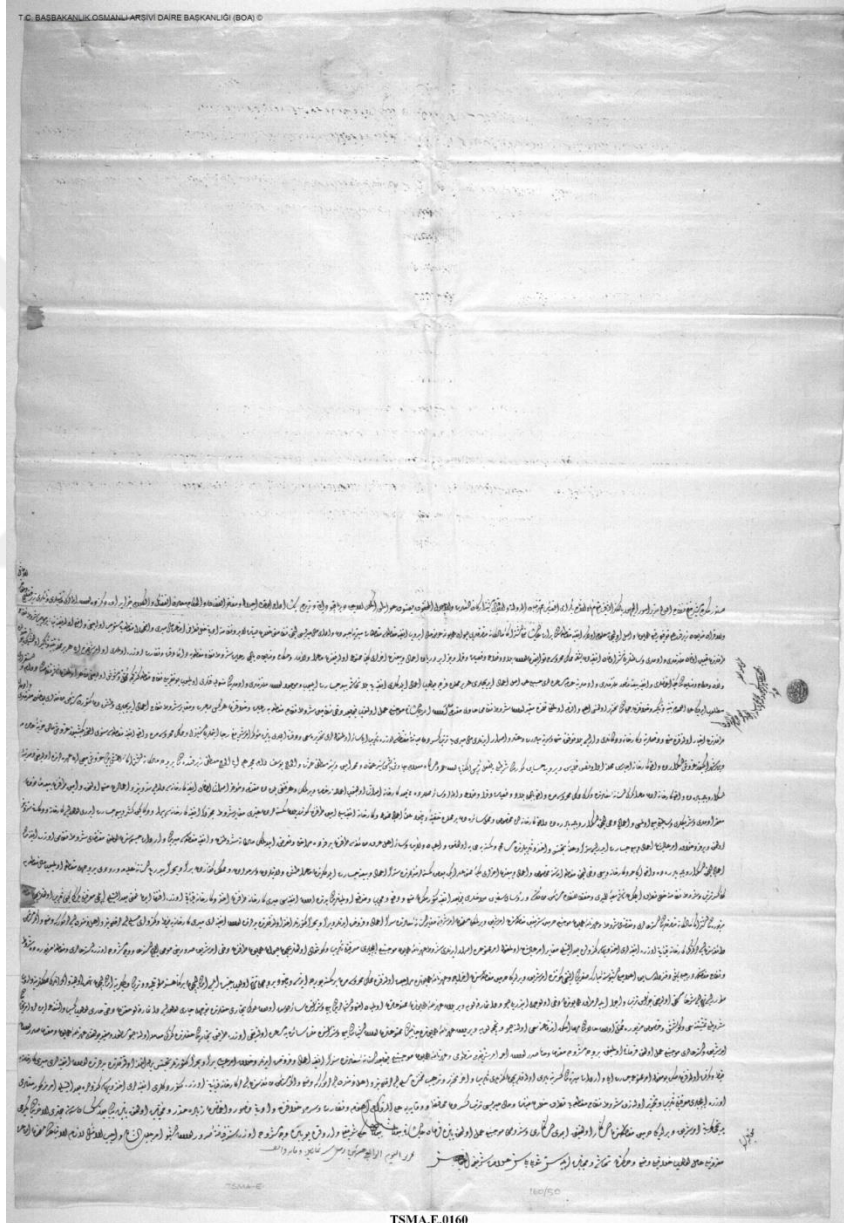
- Şahin, M. '17-18. Yüzyılda İstanbul'un Gümrük ve Ticareti Üzerine Bir Değerlendirme'. *Enderun Dergisi*, cilt: 5, sayı: 1, 2021, s. 22-38.
- Şener F.Y. '18. Yy'da İstanbul'da Ticaret (İstanbul Ahkam Defterlerine Göre)', Doktora Tezi, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi*, İstanbul, 2010.
- Tabak, F. *Solan Akdeniz, 1550-1870: Tarihsel Coğrafya Açısından Bir Yaklaşım*, Telemak Kitap, İstanbul, 2021.
- Tabakoğlu, A. Kal'a, A. *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul Ticaret Tarihi 1*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, 1997.
- Tabakoğlu, A. ve Kal'a, A. *İstanbul Ahkam Defterleri İstanbul Esnaf Tarihi Cilt 1*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, 1997.
- Tan, T. Y. 'Osmanlı'da Afyon, Kahve ve Tütün Hakkında Bir Usul Tartışması: Câbîzâde Halil Fâiz Efendi ve *el-Kelimâtü'l-Usûliyye'si*'. *İslam Araştırmaları Dergisi*, sayı: 48, 2022, s. 111-146.
- Toprak, Z. *İktisat Tarihi, Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997.
- Türkhan, M. S. '18. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'un Et İaşesinin Temini: Hassa Kasabbaşılık Kurumu', Yüksek Lisans Tezi, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2006.
- Uzun, A. 'İstanbul'un İaşesi', *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, cilt: 6, 2015, s. 56-80.
- Ünal, M. 'Tütünün Dört Yüz Yılı', *Tütün Kitabı* içinde, E. Gürsoy Naskali (Ed.), Kitabevi, İstanbul, 2003, s.17-33.
- Yaşar, A. 'Osmanlı Şehir Mekânları: Kahvehâne Literatürü'. *TALİD*, cilt: 3, sayı: 6, 2005, s. 237-256.
- Yaşar, A. 'The Coffeehouses in Early Modern Istanbul: Public Space, Sociability and Surveillance', Yüksek Lisans Tezi, *Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul.

- Yıldırım, O. 'Bread and Empire: The Workings of Grain Provisioning in Istanbul During the Eighteenth Century'. *Nourir les cites de Méditerranée, Antiquité – Temps modernes*, Paris: Editions Maisonneuve et Larose, 2003, s. 251-272.
- Yıldırım, O. 'Osmanlı Esnafında Uyum ve Dönüşüm: 1650-1826'. *Toplum ve Bilim*, cilt: 83, 1999, s. 146-177
- Yılmaz, F. 'İstanbul'da Tütüncü Esnafı'. *Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, 2011, s. 405,418.
- Yılmaz, F. 'Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)', Doktora Tezi, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2005.
- Yılmaz, F. 'Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün Sektörünün Yan Kolları Lüleci ve Çubukçu Esnafları'. *İsmail Erünsal Armağanı*, 2014, s. 587-596.
- Yılmaz, F. 'Tütün'. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, cilt: 42, 2012, s. 1-4.
- Yılmaz, F. 'Tütün Üzerine Düşünceler: Batıda ve Bizde', *Tütün Kitabı* içinde, E. Gürsoy Naskali (ed.), Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 3-16.
- Zarinebaf, F. *Crime and Punishment in İstanbul 1700-1800*, University of California Press, London, 2010.
- Zarinebaf, F. 'Intercommunal Life in Istanbul During the Eighteenth Century'. *Review of Middle East Studies*, cilt: 46, sayı: 1, 2012, s. 79-85.
- Wallerstein, I. *The Modern System World I*, University of California Press, S. Kaliforniya, 2011.

EKLER

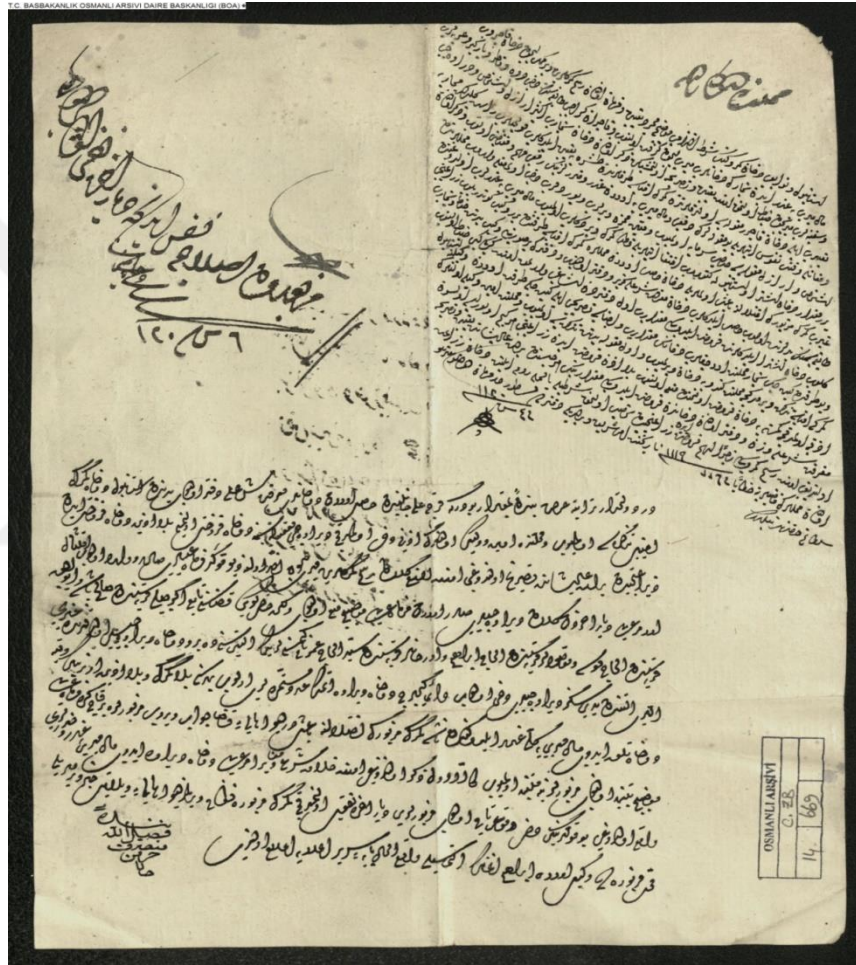
Ek-1: Enfiye Mukataası Hakkında Sadır Olunan Ferman Sureti

İstanbul'da enfiye mukataası haricinde tütün satışının yapılması kati surette yasaktır. Buna uymayanların cezası ise dini kimliklerine göre kalebend ve kürek cezası almaları münasip görülmüştür.

Ek-2: Çirmen Mutasarrıfı Fazllulah'ın Tavriri

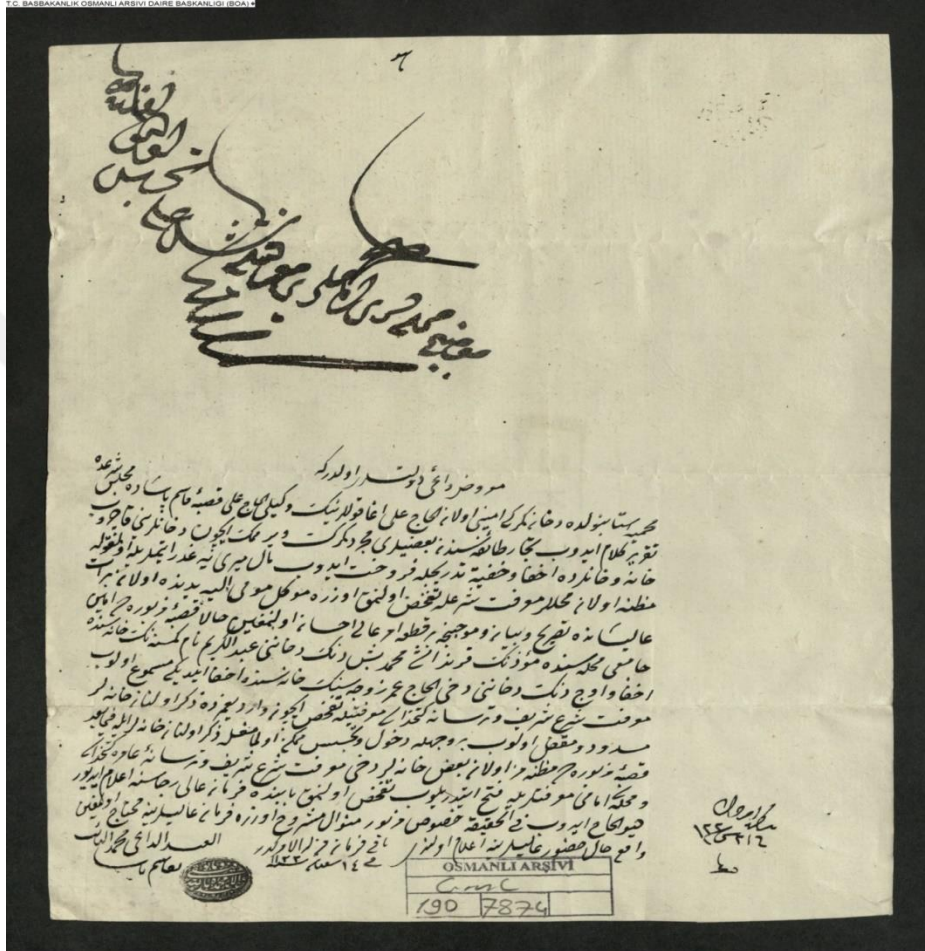
Kırcaali'de yetişen tütünleri İstanbul duhan gümrük emininin tezkiresini hamil olanlar satın alıp götürmekte iken; alabilirken civar karyelerde sakin bazı kimseler tezkiresiz ve izinsiz tütün işlerine müdahale ile mal-ı miriye zararları dokunduğundan diyar-ı ahire nefyolunmaları hakkında Çirmen Mutasarrıfı Fazllulah'ın tavriri.

C.ZB.00014.00669.001

Ek-3: İstanbul Tütün Gümrüğü Emini'nin Kaçak Tütün Arama Fermanı

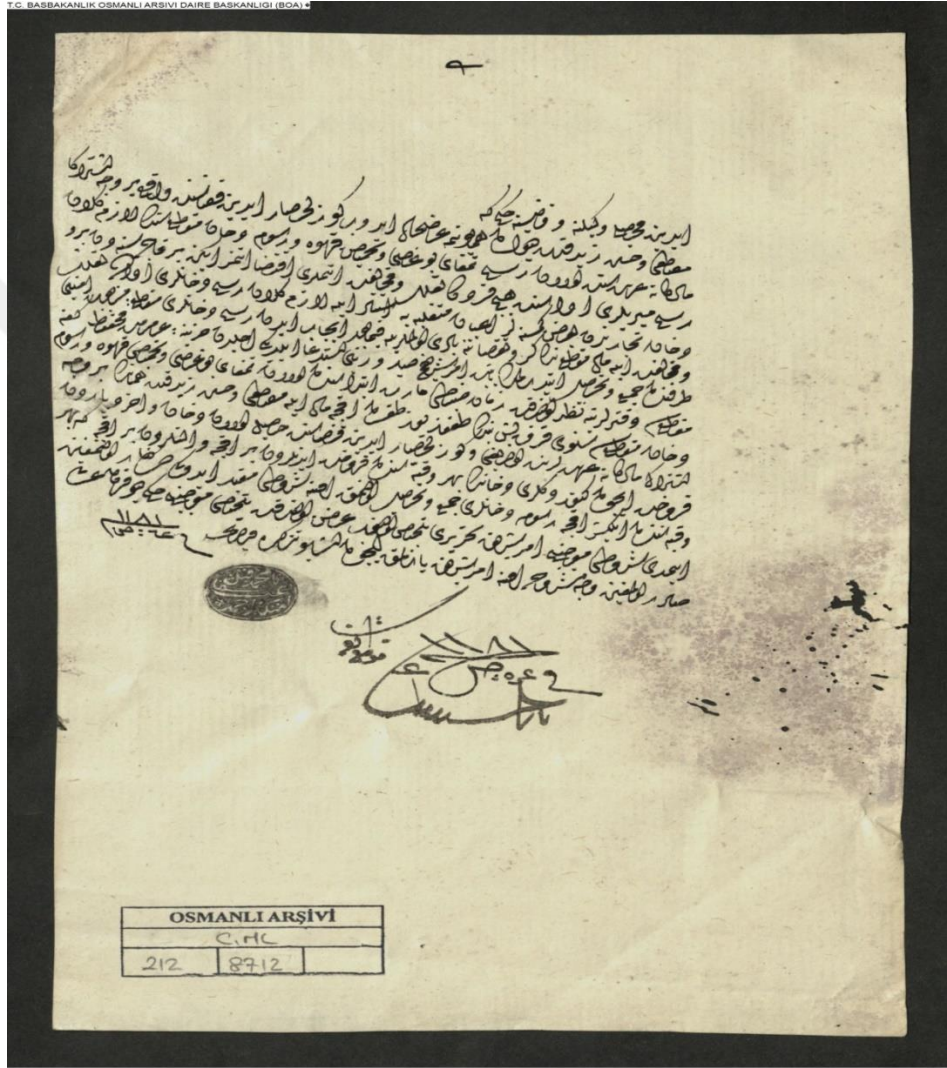
İstanbul Tütün Gümrüğü Emini'nin Kasımpaşa'daki vekilinin istemesi üzerine gizli tütün bulunduğu zannedilen evlerin Kasımpaşa kadısı, tersane kethüdası ve mahalle imamı marifetleriyle aranması hakkında ferman verilmiştir.

C.ML.00190.07874.001

Ek-4: Tütün Tüccarlarının Resimlerin Tahsil Ettirme Kararı

Malikane suretiyle tasarruf olunan Aydın Güzelhisar damga resmi, kahve tahmisi ve tütün resimleri mukataası dahilindeki tütün tüccarları nüfuzlu ayanlara dayanarak resimlerini vermekte güçlük çıkardıklarından tahsil ettirilmesi hakkında emir yazılmıştır.

C.ML.00212.08712.001

Ek-5: Sultan III. Mustafa'nın Fermanı

Üsküdar ve Balyabadra'daki iki adet enfiye imalathanesi dışında enfiye imal edilmemesi ve enfiyenin Enfiye Mukataası dışında hiç bir kimse tarafından satışının yaptırılmayıp dışarıdan da enfiye ithal edilmemesi hakkında Sultan III. Mustafa'nın yeniçeri ağasına bostancıbaşıya, Galata voyvodasına ve İstanbul gümrük eminine fermanıdır.

